अथे

...पीति॥ अनुबंधविषयेऽनेकान्ततत्वमप्रयुक्तं सर्व...

...मितिऽनेनमार्गः॥

1

नव

आवश्यकमित्येति ॥ मनोरमोक्तः किमिति सत्कः ॥ मतेकस्मिन् ग्राह्यबोधकत्वेन विरूपाणामित्येकशेषापत्तिरिति वाच्यं ॥ समानजातीयत्वानुमानपक्षेपि आरोपित-
कारत्वरूपविभिन्नधर्मपुरस्कारेण भिन्नग्राह्यबोधकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं समानार्थत्वाभावात् । परस्परवृत्तिजातिद्वयस्य विततोन्यव्यक्तिषु आ-
रोपमात्रेण जातिद्वयस्वीकारस्योपगमात् । नच द्वयोरपि स्वजातीयसाधारण्यस्य सवर्णमेव ग्राह्यतावच्छेदकमिति समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमस्त्येवेति वाच्यं
ऌकारस्यापि भिन्नग्राहकत्वापकत्वेन तद्विशिष्टसवर्णग्राहकस्यापि भिन्नग्राहकत्वापकत्वेन ऌवर्णस्य ग्रहणेपि एकशेषापत्तेः समत्वात् ॥ वाक्यापदिसमापि
येन सावर्ण्यविधिविग्रहीतऌकारयोः कथमपि भिन्नग्राह्यबोधकत्वासंभवेन स्वरूपमात्रपरत्वेन एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात् ॥ न च स्वकऌकार-
कारसंग्रहाय जातिनिर्देशस्यावश्यकत्वेन जातिप्राधान्यापेक्षाजातिरजा भिन्नामिति तानि सैकवचनत्वेन ऋऌ त्राद्वस्य एकवचनावापत्तौ स्ववर्णग्राह्येन
ग्रहेपि एकवचनापत्तेः समत्वात् ॥ द्रव्यजातीनामेव ग्रहणमिति तिद्योतकर्मधारयविषयेपि देवदत्तचैत्रवचनापत्त्या द्विवचनादिर्दृष्टासंगतिरेव दोष इति वाच्यं ॥ नन्व
र्णग्राहकेन एतादृशस्य द्रव्यजातित्वे दृढतरमानाभावात् ॥ चेन्न ॥ उरण्रपर इति सूत्रे परणकारेण प्रत्याहारग्रहणे सति कर्त्रर्थमित्यादौ ऋकारस्थानिके रेफस्या
पि रपरत्वे सति रेफद्वयश्रवणापत्तिरूपदोषः स्यात् तत्साधारणस्य ऋकारस्थानिके दोषः रकारांतानामनभिधानस्य वर्तीति ऋकारस्थानिके रेफस्यापि ऌत्राद्वस्य लभ्य
भिधाने दृढतरमानाभावे ऋसवर्णकोलनापसा रेफस्य उरण्रपर इति ग्राह्यं प्रवर्तते रसभिन्नत्वेन कर्त्रर्थमित्यादौ दोषः कात्साधाने दृढतरमानाभाव इति मनसि के
सन्नतपुल्लिंगत्वो मेचवं वक्ष्यमाणरीत्या ऌकारांतानामनभिधानमिति कण्ठाभावअचेति विग्रहे उपेक्षितः ॥

अथैकांतपक्षे दोषांतरं परिहर्तुं [illegible] परिहार [illegible] मवलाद्यतिान्वेवमपीति ॥ अनुबंधविषयेऽनेकांतपक्षमुक्त्वा सर्व दे
शानुरूपदोषपरिहारेणोपसर्ग [illegible] अथ दातं मुखं [illegible] ॥ पुंर्थं तादि सर्थः ॥ मुखमित्यस्योपादानं [illegible] देपो रूपमिति द्योतनार्थं ॥ र
त्रेति ॥ देप: प्रकारस्त्वे नैर्जंतत्वाभावाद् [illegible] [illegible] ॥ लो [illegible] मात्ये कृत्ते दाविति षुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादि सन्वय ॥ ननु प
रोतरभावे कृते प्रतिषेधोऽस्त्वित्याह ॥ पलोपोत्तरं प्रकार [illegible] मार्थ नेति ॥ ना योगिकरूपासंभवे ओपदेशिकग्रहणस्योचितेन ना
प्य संभवादिति भावः ॥ तथा चाचउपसर्गात्तदादेति तादृशापातिरिति भावः ॥ अत्रैकं पलोपोत्तरमित्यधिकं ॥ अवदात्तं मुखमि दे
त्रे देप: प्रकारस्त्वे नैर्जंतत्वाभावादाबाप्त्या पलोपोत्तरमार्थे कृते प्रकाराभावेनास्य दापत्वाभावाद् दाबिति षुसंज्ञाप्रतिषे
धो न स्यादत आह ॥ एतावता [illegible] तैव सिद्धेः स्पष्टार्थमिति या कथंचिद्योऽयं ॥ पूर्वस्य स्वले स्वने दूर उपादानात् ॥ अनेजंतत्व मि
ति ॥ नन्वत्रन नूह्य ये नावेत्रैयजंतत्वं प्रतीतं तत् किं अनुबंधास्सागृभावः उत्तसद्विशिष्टो नाथः । तत्र स्वलएव तत्सत्वात् ॥ नहि
यः ॥ अतोऽसपरिभाषयानुबंधस्येवाचापत्त्यास्वाभीष्टासिद्धेः ॥ निषेधविरुद्धेश्च ॥ अतोऽसपरिभाषाबाधे स्वर्थो [illegible] देशाता
तेभ्य ॥ निर्देशो न परिच्छेदकत्वपरिभाषा वाव्यवच्छिन्नप्रतिबंधे पर्यायत्वयावयवमात्रस्यावापत्तेः ॥ निर्देशोपपत्तिस्तु कदाचिदेव
आत्वेनेति बोध्यं ॥ न च सोऽप्रयोग एवैचूसहायेनावंतस्तचूछांदसत्वया पत्तेरभावाल्लान्यावयवेऽति व्याप्तिरिति वाच्यं ॥
अवदात्तमित्यादौ लौकिकप्रयोगे दापूत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेर्दोषता दवस्थ्यात् ॥ एवं चैतद्वचनसामर्थ्येनैव लौकेऽप्यनु
बंधविशिष्टस्य प्रयोगं प्रसिपाद्य तत्रावं निष्पाद्य लोपाद्यकार्यकरणमिति व्यवस्थास्थेयेति कथं निर्वाह इति चेन्न ॥ यथे
ष्ट ग्रहेऽपि निर्वाहात् ॥ आद्यपरिभाषाया मेजंतपदेन विनापि प्रसयमिति वचनेनोपदिश्यमानपदलोपे न लक्षणया
2

ष्टोऽजंतग्रहात्॥ एवं च देपः पकारसत्वेनैजंतत्वाप्याबादिसूत्रस्वरणग्रंथोपि तत्वेव विज्ञेयः॥ द्वितीयेपि माङ्इति निर्देशोनैवायेऽ[illegible]
व स्य विधाने नुबंधविधमानैसकल्पनात्॥ भाष्यादिग्रंथानामनेवकल्पनात्॥ तथा चात्र प्रायोगिकमपि तादृशं रूपं लब्धं॥ पकारे
त्संज्ञकदारूपं त्वस्येवेति न दोषः॥ प्रयोगे पकारस्येत्संज्ञा अवसितां सग्रहणात्॥ धातुपदेन च तत्र धातुत्वयोग्यघटितस्यैव
ग्रहणं॥ भावघञंतोपदसूत्रेपि निर्देशनतत्रेत्संज्ञासत्वेपि लोपप्रवृत्तेर्बधात्सिद्धिः॥ आनुमानिकस्थान्यादेशमाश्रित्य स्थानि
वद्भावस्य नोपयोग उक्तयुक्त्येव निर्वाहात्॥ सर्वत्र सानुबंधग्रहणे रूपमाश्रीयते यत्रास्येतद्रूपमितिद्रितिभाष्येण रूपावेक्षा
लक्षणनिवत्वेन च तदनतिदेशादसिद्धेश्चेति दिक्॥ ज्ञापकमाह। उदीचामिति॥ मेङः कर्तावस्य निर्देशाड्डस्यर्थः॥ माङः प्रतिपदो
क्तस्य स्य न ग्रहणं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन प्रतीहारे तदप्रवृत्तेः॥ ज्ञापकतां विघटयति॥ आदेच इति॥ तत्रोपदेशा इति वक्ष्य
माणमूषष्ठ्यर्थे च सप्तमी तच्च विशेष्यमेच इति विशेषणं तेन तदंतविधिरस्तोसस्येकृपतिष्ठते तदुभयमर्थः॥ एजंतस्योपदि
श्यमानस्यां से स्यात्वं स्यान्नतुक्रितीति निषेधश्च संसर्गवदितिन्यायेन तस्यात्वयोग्यस्यैव॥ तेन धासः सेडसादीनां न॥ [illegible]
एकारोच्चारणं तु तऊदेशानां टेरेत्वं नेति ज्ञापनेनापि चरितार्थं॥ आत्मनेपदोपादाने न प्रतिपदोक्तत्वान्निमित्तानपेक्षणेनां[illegible]
त्यांच्चप्रथमंतस्यैवप्रवृत्तेः॥ ज्ञापकेन तदभावेव तस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं॥ एवं चोच्चारणसामर्थ्यादलबाधइतिनवक्तव्यं॥
चकर्थं चित्तदपृथुणगमेशा॥ स्त्रबाधाभावप्रयुक्तलाघवेना त्वस्याशित्परत्वयोग्येष्वेव प्रवृत्तिरिति कल्पनेवन्याय्यायावत
चिनेति न्यायेनोभयज्ञापने प्रतिबंधकाभावादिति बोध्यं॥ तस्यासंगतिरिति॥ निर्देशस्यासंगतिरित्यर्थः॥ नन्वेसस्वरि[illegible]
षयोपदिश्यमानेऽजंतत्वबोधनेप्याद्येचइत्यत्र धातुग्रहणानुवृत्या न धातुसूत्रभाष्यकैयटयोर्धातुग्रहणं किं [illegible]

कस्यचनयासिध्येर्वचनमिदंतदनुवादकमेव। माङ्ङिति निर्देशस्याप्यत्रैव तात्पर्यं॥ अथवा ज्ञापकता परभाष्यमेकदेश्युक्तं प्रतिभा
ति॥ अपमिस्यान्यतरस्यां ग्रहणाविधायकत्वप्रसंगो माङ्मेङोरुभयोर्ग्रहणं माङ एव वाग्रहणं। मेङ्मात्रग्रहणे मेङ इत्येव ब्रूयाद्व
चनानपेक्षणात् प्रक्रियालाघवाच्च॥ ईद्वर्णवचनार्थं तु न। ईपः प्रतिषेधस्यान्यथासिद्धासिद्धत्वात्॥ अत एव यथोत्तरं मु
मिस नीनां प्रामाण्यं स्यापि नावसरस्तस्य सर्वथासिद्धांतित एव स्वीकारात्॥ अत एव तत्सूत्रेतरभाष्ययोरन्यथासाधनमुक्तं॥
तत्र पूर्वत्रैकांतपक्षे देपि प्रतिषेधाप्रवृत्त्या दोषमभिधायोक्तं। एकांतेषु च न दोषः। आत्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तर्ह्यात्वं
3 न प्राप्नोति किं कारणं अनेजंतत्वादिति॥ पकारलोपे कृते भविष्यति। न ह्ययं तदादापूर्व भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एत
च्चात्र युक्तं। यत्सर्वेष्वेव सानुबंधकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते॥ अनेनैमि[illegible]ति कोयं तु बंधलोपस्तावस्सेव[illegible] भवती
ति॥ एतदुक्तमिष्ट्रत्वा यमेव सिद्धांत इति स्फुटं अभिहितं॥ अथवा एवेष्टिद्वयमप्येकदेशिनः॥ तत्र प्रथमे ज्ञापकत्वेपि
च त्यं द्वितीये ऽपाणिनीयत्वमिति स्फुटं॥ एवं प्रकृतानुबंधं चाद्यदापूत्वमिति परमार्थः॥ उत्तरत्राप्यथवा दाबेवायं
न देप् बस्ति। कथमवदायतीति न्यप्यनू विकरणोपि भविष्यतीति। माङ् इति निर्देशात् सिद्ध्यर्थवचनावश्यकत्वे ऽपाणिनीयतामव
लंब्याथवेत्यादि फक्किर्वृथैव स्यात्। अत्रन्युपनू विकरणत्वेदायतो दयमान इत्यादौ लसिचा नि[illegible]श्चितत्त्वेयुक्तां तोदात्ते वन्य
नःस्वरस्य सतिशिष्टत्वेपि न बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इत्युक्तेरिति न स्वरभेदः। क्तिपि देति दातिर्वेतिको दोस्ति। वि
करणस्य तु न प्राप्तिः॥ कर्त्रर्थकसार्वधातुकपरत्वाभावात्। मुनेर्भाषितो तु तत्प्रामाण्यादितरत्र तु विकरणप्रयोगो ऽपसिद्धां
त एव। तथापि भवतेरइत्यादिसामान्यापेक्षज्ञापकादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्चैतेपि विकरणानामवश्यविधानांगीकारा

पूर्वप्रवृत्ते सत्यानुबंधलोपोत्तरमेव धातुसंविधानो स्यात् ङकारस्य लोऽनलदक्षा वा दशाभ्यां स्यानिर्देशासंगतिरेवैषां नयूंकृते। नन्वे
ति। निवर्त्तेरिति॥ उपदेशे नैव गोष्यामि यादि प्रातिपदिकेषु ढौकिते सादेशो धात्वव यथेचात्वारणात् क्लाभावात् तन्निवृत्तिरिति भावः॥
ति तङादेशासंबध्यो चित प्रकारः प्रातिपादित एव ततोपि ढौकिते स्यादवप्रवृत्तिर्बोध्या। अत एवादेच इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादितं। प्रा
तिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो धात्वधिकारात् प्रा[illegible]पदिकस्याप्राप्तिः धातोरिति वर्त्तते कप्रकृतं लिटि धातोरनभ्या
सस्येति॥ अथापि निवृत्तं। एवमप्यदोषः॥ उपदेश इत्युच्यते उपदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति॥ एवं च प्रातिपदिकान्युद्दि
श्यमानानि नोपदिश्यमानानि इति भावः॥ कर्मव्युत्पत्तौ चेदं भाष्यं तत्रैव साधकं॥ कथमिदं विज्ञायते। एच उपदेश इति आहोस्विदेजं
तं यदुपदेश इति॥ किं चातः यदि विज्ञायते एच उपदेश इति ढौकि सं ता ढौकिता अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते एजंतं य
दुपदेश इति न दोषो भवतीति सिद्धा। अन्यत्रेति। उक्तोत्ता दाविरुधः॥ श्रीमिश्रचरणैः सेप्रण्टतीनां आ साभाव धात्वधि
कारैकवाक्यतया तन्निवृत्तिपक्षेपि तत्रैकारोच्चारणेन यावता विनेति न्यायेन च ज्ञापकता परस्पराभ्यप्रामाण्येन च धात्वधिकारो ३
ग्यस्यात्वमिति ज्ञाप्यते इत्युक्तं॥ अथान्ये देषः पित्वमेव ज्ञापकमस्तु प्रतिषेधार्थमेव तत्तदक्षावे अर्थमिति चेन्न॥ श्रवणार्थ
त्वकल्पनयापि तच्चारितार्थसंभवात्॥ अत एव भाष्ये नोक्तं तदिति बोध्यं॥ नन्वेवं गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषायां व
क्ष्यमाणं ज्ञापकं विरुध्येतेति चेन्न बाधेऽदृष्टेन्यसाम्यात्॥ किं [illegible] दृष्टेप्यदृष्टे बाध्यतामिति न्यायेन तस्याप्यनुचितत्वात्॥ अ
त एव घुसंज्ञासूत्रे अस्यां परिभाषायां ज्ञापकं नाभिहितं॥ तेन वाचनिकत्वैव तस्याः ध्वनिता॥ ज्ञापकता प्रतिपादयितुरपि देशा
मात्रे तदन्यत्रैकदेशानुमत्यैव ज्ञापनमिति वाचनिकता याभि[illegible]वपर्यवसानात् तदेशोपि ज्ञापकस्य दुर्बलः। तया वाचनिकता
याऔचित्यात्॥ वस्तुतः श्रवणार्थत्वेनाप्यबाधात् यातसामर्थ्येन तादृशादृशरूपे दापूत्वारोपात् घुभयोपदेशो वा रूपे सत्यार्थ

दोश्चयोर्द्वितीयास्त्रादिः इत्यनेन द्वितीयायथा न भवंतीत्येतदर्थं कृतेपि सवर्णेन पंचानां विधानं भविष्यति ॥ तुल्यास्य इति कृतेपि पंच एवेति व्यर्थमेव धकारपर्यंतानुधाव
नमिति ॥ यत्तु अस्क्षत्तुल्यबहुव्रीहिः । धुडादौ तु तदनुबंधकपरिभाषया प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति । अन्यतरोच्चारणस्य तत्सच्चतिबीजस्यापि लक्षसत्वादिति तच्चिं
4 त्यं ॥ उगितश्च सादावपि तस्य हसोप्राचो हादौ ङीपः सत्वेपि गोमतीत्यादौ तेन ङीप् न स्यात् । तस्मात् ज्ञापकसाजात्यात् प्रसयत्वव्याप्यत्वतद्धर्मावच्छिन्नानां
ग्रहणे एव सा प्रवर्तते इति मंतव्यमित्यादिति । अणग्रहणं च न कार्यमिति । परे तु अष्टादशवर्णेषु अत्वादि जातौ मानाभावः किंतु ह्रस्वषट्केषु अत्वजाति दीर्घ
षट्केषु आत्वजाति एवं कृतेपि स्याच्च वर्णसमाम्नायस्य वर्णानां षट्त्वाच्चकत्वमिति । एवं चाणुदित्सूत्रे णाष्टादशबोधनात् सूत्रमते अनुपपत्तिः । युक्तं चैत
तत् । शीक्षायां चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः इत्यादि शिक्षायां अकार आकारादीनां पृथक्त्वेन विभजनात् । अन्यथा अत्वजातेरनुगतत्वे तेनैव रूपेण विभ
क्तिमुचितत्वेन तत्संगतिरिति सूत्रमपि साधीयः इत्याहुः ॥ ननु यण सवर्णिनाम प्रसिद्धेरित्यनुपपन्ना । अथ किं न्यूनता मध्यगा हते इति चेन्न ॥ यणः इत्यापि न
ग्रंथकर्तुं निर्भरः किंतु लकारमात्रे प्रभत्तात्पर्यं लकारे सावर्ण्यस्याप्रसिद्धत्वे तु अट्कथनेनापि निर्वाहे अणग्रहणस्य व्यर्थता ध्रौव्या स्यात् इति तात्पर्येण प्रभ
कोटो हकारः परिसतः उत्तरकोटावपि अकार एव निर्भरः । यकारवकारयोस्तु कथनं धान्यपलालन्यायेन बोध्यमिति भावः ॥ दीर्घस्तादेजीति ॥ पदत्रयमि
ति । तपरकरणं सवर्णार्थमिति भाष्यात् पदत्रयं कथ्यते । तपरकरणम् असंदेहार्थं कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यात् पदद्वयमपीति । वस्तुतः पदत्रयकरणे
गौरवं उद्देश्यतावच्छेदकभेदः दीर्घपदस्यावृत्तिश्च । समासपक्षे तु नोद्देश्यतावच्छेदकभेदः समूहत्वस्यैकत्वात् । वर्णग्रहणात् व्याख्याने तु वर्णग्रहणस्यैवां नं
शोच्चारितार्थ्यं सापि तेपि अस्य सहितवहोरोत् इति न्यासेनापि निर्वाहात् अतो व्याख्यानमनुधावनं । तत्र दीर्घस्तादेजि सादौ तपरकरण रूपं बोध्यं ॥ आदेचो

आच्छिद्धीति सूत्रे उदात्तग्रहणस्य स्वांशे चरितार्थमिति वाच्यं ।। स्वरातिरिक्तं भाव्यमानेतिविशेषणेनादोषात् ।। एवं च संदादीनामह्रस्वादेः सर्वगुणसिद्धिरिति।
न चाभेदका गुणा इत्यस्य स्वीकारे सानुनासिकयास्य उध्यापत्तिः। भाव्यमानेनेत्यस्य तु न[illegible]सति यासुट्घटकयकारस्य विधीयमानत्वाभावादिति वाच्यं ।। भाव्यमा
नत्वपर्याप्ताविवक्षणेनादोषात् ।। एवं चानुगमोपि नास्तीत्याहुः। अन्यास्तु कुरुचरणाः। ज्ञापकसाजात्यात् स्वरा अभेदका इत्येव न्याय्यं। एवं च स्वरातिरिक्तत्वनि
वेशनमपि नोपयुज्यते। न च संदादीनामह्रस्वादेर्निषेधापत्तिरिति वाच्यं। परत्वात् स्वरा अभेदका इत्यस्यैव बाधकत्वस्वीकारेण क्षतिविरहात् ।। एवं कृते स
ति यासुट्घटकयकारादेः सानुनासिकयकारघटितागमस्यापत्तिरिति तदापत्त्या य एकदेशो विधीयमानत्वस्योपयोगोपि नास्तीति ।। अत एव भाष्ये स्वरा अ
भेदका इत्येव उपक्रमपक्षे उक्तं। तस्मादभेदकाः स्वरा इति कथमुच्यते अनुनासिक्यमेषामपि को गुण इत्यभिमन्ता भाष्यस्य नायमाशयः। अन्यथा तापयात्तथैव
किं न स्यात् एवं चैतादृशभाष्यात् अभेदका इति परत्वात् तस्य बाधकं मयउञो वो वेत्यनेन क्विन्विती सत्र सानुनासिकयकार इति फलमनुमीयते। एवं चाक्वि=
न्विती सत्र सानुनासिकवकार इति न्यायानां प्रमाद एव इति शब्दरत्नोक्तिरेव प्रामादिकीति दिक् ।। तदवयववत्यादि सवर्णा एवेति ।। प्रत्यासत्तिन्यायेन यथा तववयव
वर्णे एव लक्षणेति। अत एव ह्रदुदुपधस्येति सूत्रे अप्रत्ययस्येति ग्रहणमपि सार्थकं ।। अन्यथा न विभक्तौ तुस्मा इत्यनेन विभक्तिस्थतवर्गसकारमकाराणां
इत्संज्ञानिषेधे सिद्धे यथार्थस्य स्पष्टमेव। अत एव प्रत्ययः परश्चेति निर्देशोपि संगच्छते इति दिक् ।। उक्षिदित्यत्र कर्मधारयः ।। उदेव इत् यस्येति मध्यमपदलोपि
बहुव्रीहिर्वेति। तेन नधुआदेशः प्रवर्तत इति। न च तत्र उच्चारणार्थ उकारः संयोगद्वयोगच्चारणक्लेशोत्पादादिति वाच्यं ।। उच्चारणार्थानामपि इत्संज्ञाज्ञापकाध्या
मेव निवृत्तिरिति ।। उच्चारणमात्रप्रयोजनकत्वे धुट् इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च ।। अत्र भाने धुट्कारणमेव। अन्यथा तुटमेव विदध्यात् ।। तद्विषट्संज्ञाया

एवं पुम्मकाध्यादेशविधानमपि नस्तापकं ओकारसकारे सनेनाकचित्क्रमेदात् ॥ किंचांतरंगत्वाधुवादेशोतद्धिशिष्टस्यादेशार्थं तु स्यावश्यकत्वाच्च ॥
न च संप्रसारणेऽनुवर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किमर्थं विदेशास्त्रस्या विनिषेधो यथा स्यात् । अपोशिटि विभाव पने तदस्ति प्रयोजनं ह
आदिः शेषापवादोऽत्र संप्रसारणमिति न संप्रसारणेति सूत्रस्थभाष्यमेव मूलमिति वाच्यं ॥ अपोशिटीत्युभयग्रहणेनैव सिद्धे पुनः संप्रसारण
ग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति न्यायात् ॥ विवरणोक्तं तत्कृन्न्यायेनापवादत्वमापि सभाष्याशयवर्णनं तु केयटानुरोधेनेत्युत आह ॥ वाचनिकेति ॥ यत्तु
मस्योत्तरपदयोश्चेति सूत्रं न स्वतंत्रविधायकं । किंतु उर्द्धिसाक्षाविवक्षितस्य पुनरनुवादसामर्थ्येन बाधमात्रं । एवं च लाघवात् त्समावितिविहितस्या
नुवादेन निमित्तमात्रार्थकं विधानं तु तेनैव यथा यत्नोरन्येत्यादौ । तर्हि तेनैव मपर्यंतस्यादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्था । न च मपर्यंतानुवृत्तिरनुवादकत्वार्था
5 अन्यथा सर्वादेशार्थत्वया विधायकत्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ द्विगुरेकवचनमिति सस्यापितधितार्थद्विगोविधायकत्वापत्तेः । यदि च लाघवात् तत्र तथा
तर्हि प्रकृतेपि तथैव सर्वेहि । तथा चांतरंगत्वात् त्वादय एव न यो बाधिका इति अर्थ्यं सदस्यां ज्ञापकं । एवं च सूत्रमेव ज्ञापकं न मपर्यंतानुवृत्तिः ॥ अत एव
व भाष्ये यथ्यन्ये एकवचना आदेशाः स्युः मपर्यंतानुवृत्तिर्निरर्थिकादिक्तं ॥ एकवचना आदेशास्त्वादयो यदि बाध्याः स्युरित्यर्थः ॥ एवं च मपर्यंता
नुवृत्तेस्त्वादि बाधकत्वाभावमात्रप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवोक्तं । तथा च भाष्यरीत्यापि ज्ञापकसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः ॥ तन्न ॥ द्विगुरेकवचनमिति सस्य
तद्धितार्थद्विगोविधायकत्वेप्यदोषात् ॥ पंचभि[illegible]र्गोभिः क्रीतः इत्यर्थे विवृत्तौ संख्याविशेषानवगमेन बहुत्वाप्रतीतेः । एकशेषे च नास्य प्रवृ
त्तिः ॥ अन्यस्यानेकत्वात् ॥ नैतत् द्विगोरेकत्वं कस्य तर्हि द्विगवर्थसमुदायस्येति भाष्यकृतैव समाधानात् ॥ लक्ष्येलक्षणन्यायादेकशेषबोधितार्थस्य
बहिरंगत्वाच्चेति तदाशयः ॥ बहुवचनसमभिव्याहारेणान्यस्य प्रतीत्याआतसंस्कारानिवृत्तिरितितदाशय इति विवरणकृदुक्तं तु न युक्तं ॥ एक
शेषबोधितार्थस्य शास्त्रप्रवृत्तिकाले प्रतीतिविषयत्वावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा बहुवचनसत्वे बहुत्वप्रतीतिः बहुत्वे बहुवचनमित्यन्योन्याश्रयः ॥ अ
थायामंतेति सूत्रोक्तन्यपथप्रतिबंध्यासमाधीयते तर्हि अयामंते[illegible]ति सस्य अनुवादसामर्थ्येणि लोपबाधवत् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सस्य समावेक व

न

चेनइत्यनुवादसामर्थ्येनतापितामामपिपरिभाषायांलुग्बाधापत्तौसिद्धांतेपिमपर्यंतानुवृत्तेर्वैयर्थ्यस्येवापत्तेः।अनुवादेऽगापवोक्तिरपिअयुक्ता।।विधिनि
यमइतिपरिभाषाव्याख्यानावसरेअनुवादेदोषोक्तेः।किंचत्रिगिष्ठस्येवलोपकत्वेयत्तर्हिमपर्यंतग्रहणंअनुवर्तयतीत्यक्षरत्वादस्यभंगइतिप्राहुः।।इ
त्यादीति।आदिनातुरिष्ठेमेयस्फुरिसस्यसंग्रहः।तत्रहिलोपस्यविधानेअंत्यस्यैवलोपःप्राप्नोतिअतःप्रकृतेलुक्सोनुवर्तिष्यतेइत्यादि।अत्राकोलुग
नुवर्तयितुं।विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनादिष्ठेलुगेवतत्रभवतीतुअंतरंगत्वाद्गुणेनासिद्धेसदसंगतिःअंत्येइति।तत्रहिसकलस्यप्रतिषे
धइतिवार्तिकखंडनायपेनेकाचोव्यंजनादयःप्रत्ययाःतेषामनंत्यस्वरस्यंनेत्यर्थेमदस्तिकनितिइत्यभूतनिर्देशस्यभाष्योक्तसापकत्वखंड
नायपंचमहतिकरसादौकीतार्थकठकःअधप्रर्थेतिलुकिलुकृतधितेतिटापोलुकिहेत्वभावादियत्वाभावेइत्यनिर्देशःसफलइत्युक्तंतदु
क्तं।एकादेशाग्रागेवटापोलुगिति।।नचसमर्थात्तद्धितोत्पत्तिसामर्थ्यस्यपरिनिष्ठितस्याश्रयणादेकादेशस्यपूर्वप्रवृत्तेरायत्वकत्वेनकूपंततः
पूर्वटापोलुगितिवाच्यं।।अश्विमानणूइतिनिर्देशेनएतत्परिभाषाविषयेसमर्थपरिभाषानुपस्थितिकल्पनात्।एकैकादेशस्येति।।नचानयाइसंज्ञा
लोपयोरपिबाधाभेदोषइतिवाच्यं।इसंज्ञालोपातिरिक्तस्येवांतरंगशब्देनग्रहणस्यप्रागेवोक्तत्वात्।।संकापरेति।।बहुवचनशब्दस्यकार्थेमा
श्रिसेदंप्रवृत्तं।।लुगपेक्षयेत्यादि।अनयापरिभाषयातद्धितलुकःअलवत्त्वाशंकायांसप्तोथातिलुगपेक्षयातद्धितलुकःअंतरंगत्वस्यवक्तुमशक्य
त्वादितिसमाधानंवक्तुंयुक्तमितितदर्थःलुतइत्यपेक्षायामाह।अनेनन्यायेनेति।अन्वयदंति।अंतरंगानपीसविघटितःपाठेनकुत्रापिभाष्येदृश्य
ते।अतएवयस्येतिमोर्नपुंसकादितिसूत्रेअविघटितःपाठःकेषांचिन्मतेनोपन्यस्तइत्युक्तंकैयटेन।तथाचयद्यपिहिरंगलुक्एवानेनबलवत्त्वं।अतएवतद्धित
स्येतिसूत्रस्थभाष्यंसंगच्छते।सामासिकलुकोबहिरंगत्वेनतद्धितलुकबाधकत्वात्।अतएवयस्यमोर्नपुंसकादितिसूत्रेसदादिभ्यश्चेतिपठितंबहुशो
भाष्यकैयटग्रंथाअपिअत्रैवानुकूलाः।एङ्ह्रस्वादितिसूत्रस्थभाष्यंतुएकदेश्युक्तिः।बहुभाष्यविरोधात्।अतएवमिदुतोरितिसूत्रस्थमपितिस्र च
इतिभाष्यंसंगच्छते।शब्दांतरेतिन्यायेनलुकोप्यनित्यतयापरत्वात्तिस्रादेशप्रवृत्तेःप्रियतादिस्रादियसिद्धिः।अन्यथाऽनेनन्यायेनहेतुर्कितदसि अतएव
द्धिः।ममतुशब्दांतरस्येतिन्यायेनलुकोऽप्यनित्यतयापरत्वात्तातङ्सिद्धिः।अतएवत्वंब्राह्मणकुलमसिसादौलुकंबाधित्वाऽम्।संनिहितसइत्यादौचलुक्

बहिरंगएवेतिनदोषः ॥ रूपधिवनामिसादेतुकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्यत्वाभ्युपगमात्तुकिनासादीति। तन्न ॥ विप्रतिषेधसूत्रेभाष्येउभयत्रीयानित्यवि
शेषदर्शनात् परिभाषायांअंतरंगशास्त्रस्यकार्यमात्रपरत्वावश्यकत्वात् ॥ परंतुयत्कृतार्थापेक्षयालुकःप्राबल्यंविवक्षितंतन्निमित्तविनाशकत्वेऽस्याः
प्रवृत्तिस्वीकारात्नतद्राजसूत्रस्थभाष्यविरोधः। सदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिभाष्येलुकाधर्षेर्नऽऽत्वोलकृतेययोजितमितिनतद्विरोधः ॥ अतएवह
6 ल्वहूत्यादिसूत्रेभाष्येतद्वालक्षणकुत्वमित्यत्रअष्टकलोपलुकोर्विप्रतिषेधोपपादनावसरेअपुरस्सरलुकोबहकाशःप्रदर्शितः। अन्यथासदादिभ्यश्चेत्यस्यतं
मात्रस्याभाष्यासंगतिः ॥ अन्येत्वनयासमाहितं। मिचतुरोरितिसूत्रस्थभाष्यंतुरकोचीतिसूत्रस्थाऽन्यग्रहणेननलुमतेस्यानित्यत्वेनानित्यत्वभावपर
मितिकैयटेनैवयोजितं। शास्त्रांतरस्येतिन्यायेनलुकोप्यनित्यत्वनयापरत्वान्नतिस्वभावपरंतुनतत्॥ लुत्यथुतस्याःअपुरस्सादावपिलुकोऽनित्यत्वापरत्वात्कु
णोनअपुरस्सादिसिद्धौनलुमतेस्यानित्यत्वेनतत्साधनपरत्वेकोचीतिसूत्रस्थभाष्यासंगतेः ॥ ननुभवतादिसादेहेतुगापत्तिः। नचाऽन्येलुकोननिमि
त्तविनाशकत्वंकार्यांतरस्यैवनिमित्तव्यवहारादितिवाच्यं ॥ गोमासिययरसादौतदनापत्तेरितिचेन्न ॥ क्वचिदनित्यत्वेनपरिभाषायाअप्रवृत्त्यासानिर्वाहात्।
रातितिऽंतप्रकरणेशेखरकृतैवसमाधानात् ॥ संप्राहलणकुलमित्यादौलुगभावस्तुअ[illegible]लिंगेयुष्मदस्मदीतिसामआकमितिसूत्रस्थभाष्येणैवनिर
सनीयः ॥ नेतराच्छंदसीतिसूत्रस्थभाष्यंतुअभ्युपगमवादेनेतिस्पष्टंकैयटीये। युक्तंचैतत्। अन्यथायंब्राह्मणकुलमित्यत्रापिप्रतिषेधेनलुकंबाधि
त्वाअमितस्यामऽलुकोदुर्वारत्वापत्तेरित्याहुः ॥ निमित्तविनाशकेति। अतएवनबहुव्रीहावितिसूत्रसंगतिः ॥ अन्यथासामासिकलुकेवअकच्योऽप्रवृत्तौ
तदसंगतिः। अतएवप्रातिपदिकाधिकाराभावेअनुदात्तादेरित्यस्यरूबंतविशेषणत्वापत्त्यासर्वस्यरूपीसाध्नुदात्तत्वेनसर्वस्वाविकारःसार्वदत्वेनानापत्ते
रितिङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रस्थभाष्यंसंगच्छते। अतएवगतिकारकेतिपरिभाषायाव्याघ्रीत्यादिप्रयोजनानिसंगच्छंते। अतएवश्रीपामित्यत्र
सोरमूभावसिद्धिः। नचातोमित्यस्यलुगपवादत्वेनउपसंजनिष्यमाणन्यायेनलुकोऽप्रवृत्तेर्नदोषइतिवाच्यं ॥ ह्रस्वप्रवृत्तिमंतराअतोमित्यस्या
प्राप्त्यातनचानयापरिभाषयालुकःप्राबल्यकालेऽपवादविषयाभावात्। नचातोमितिसूत्रेतपरकरणस्यस्पष्टार्थत्वोत्त्याअस्यैवापवादवि
षयइतिवाच्यं ॥ अदसोसेरितिसूत्रेशेखरोक्तरीत्याअशब्देनआशब्देनसमाहारद्वंद्वेतपरत्वस्यावश्यकत्वात्। निमित्तविनाशकेसर्वस्वीकारा

देवभवकं तमतिक्रांतो ऽतिभवकानिसस्यासिद्धिः।अन्यथानया ऽ कचः पूर्वमप्रवृत्तौपश्चादुपसर्जनत्वात्तदनापत्तिः। नन्वेवमपि अतिभवकानिसादेरसिद्धिः।
अकचो निमित्तभूतरूपः लुकाविनाशात्। नचलुगुत्तरं लुक् बाध्यकार्यप्रवर्तकत्वसभितिवाच्यं।अतिभवकानिसादौ लुगुत्तरं उपसर्जनत्वादकचो प्राप्त्या
दोषतादवस्थ्यात्।। नचतत्र एकार्थीभावेनानुपसर्जनत्वनाशात् अकचो प्रवृत्तेर्न लुकृतत्वं। एवमपि एकादेन पूर्वे उदाहरणे अस्रूपरतिप्र
तिषेधादितिभक्तेचेति सूत्रस्थभाष्यस्य परमायमिसादौ पूर्वोत्तरेति परिभाषयाअमदे गादि साधनपर अदस औ सूलोपश्चेतिसूत्रस्थभाष्य
चासंगतापत्तेः।बहुपटवर सभजसंतस्य प्रातिपदिकत्वे अनेन न्यायेन चितइति स्वरस्याप्रवृत्तौ लुकि जातेटकाराकारस्योदात्तत्वमिति स्वसिद्धांता
संगतेश्च।लुगुत्तरमपिचितरस्य प्रवृत्तसाप्रकृतपरिभाषाविषयाभावात्।। बहुपटवरस्य भदोषदानपरं अर्थवत्सूत्रस्थभाष्यं तु प्रातिपदिक
त्वाभावे जसः अकारस्योदात्तत्वं प्रातिपदिकत्वे तु नेत्यभिप्रायकतयाप्युपपादयितुं शक्यं।किंचोग्निमं आदिमं पांडुकंबलीसादौ लुकः पूर्वं रूपएवयस्ये
तिचेसनेन लोपे पुनः प्रवृत्तस्य कारस्य लोपानापत्तिः।लुगुत्तरमपियस्येति लोपप्रवृत्तसाप्रकृतपरिभाषाविषयाभावात्।अत्रोच्यते।लुकिनि
मित्तविनाशकत्वं नाम लुक् बाध्यशास्त्रीयनिमित्ततावच्छेदकधर्मलुकृप्रवृत्तिप्राक्कालिकलुक् बाध्यशास्त्रकार्यएतदन्यतरनाशकत्वमेव।
(गोमत्प्रियरसादौनुमृविषये आध्यं।हल्ङ्याादिलोपविषयेत्यं।। [illegible])लुकि निमित्तविनाशकत्वं द्वेधा लुक् प्राक्कालिकत
अकि निमित्तकार्यप्रतिबंधकत्वं लुक्प्राक्कालिकलुक् बाध्यशास्त्रसंबंधिकार्यनिवर्तकत्वं।। गोमत्प्रियरसादौनुमृविषये आधं।हल्ङ्या
दिलोपविषयेत्यं।।अतिभवकानिसादौउपसर्जनत्वसंपादनद्वारा समासस्याकजूप्रतिबंधकत्वे ऽपि अयम्लक्षणेनस्रूबंलतयालुकस्तत्प्र
तिबंधप्रयोजकत्वविरहात्।।अनेपेक्षापरमायमिसादौ निमित्तव्यक्तिभेदाननदोषः।।बहुपटवः शोर्पिकमिसादौ तस्कार्यिव्यक्तिनाशान्नदो
षइत्यालोचनीयं।।६५।।

भूर्पेणकृतं शौर्पिकं अ

यथंपंच॥तस्मात्सर्वोत्क्रमयुक्तमणिचसमीचीनः॥अतएवोभयेषांग्रहणस्याविद्याधेसेरमयोजनमुक्तं भाष्येनतु अनन्यथासिद्धंजिज्ञासाविनिर्देश॥

7

तम

पार्थमिति स्वोक्तिराशीपनेनदाकेपदोक्तं सम्यगेवेत्यवधेयं॥ केचित्तु अनयापरिभाषयावाधकमप्रजनेर्जग्धिप्रहणनिवृत्तिकायाप्रथाभावोवोध्यनेनतुभयवादी
१३ नामपिउत्तगंप्रसुत्तरमानेवोध्यनेः॥ तेनादिशयेत्यादौ तुनदोषः॥ अन्यथा पूर्वं हलादिः शेषस्यानैरसापनेः॥ संप्रसारणंतु वकारे चरितार्थं॥ नचोभयेषां
ग्रहणेनानिवाहिः॥ तेनवच्यादीनां ग्रहादीनां च संप्रसारस्य हलादिः शेषापवादत्वेपिअस्यनयात्वेमानाभावात्॥ किंचाभ्यासविकारेसत्यउभयेषां ग्रहणसाम
र्थ्येनैवाधेउभयेषांग्रहणेनसंप्रसारणेहलादिः शेषबाधापत्तेः॥ नचेष्टमुभयेषांग्रहणंअर्थं॥ बाधकमप्रसुत्तरंयवनवाध्यामहतीतिसत्तत्र पूर्वंबाध्यस्यैवप्रहतीरिस
र्थस्यापिमीमांसनेअचांकरादिस्येनदर्थेमेंगीकारेपाजिज्योविद्यायेस्यादौबाधकसंप्रसारणप्रमत्तसुत्तरंबाध्यहलादिशेषामहस्यापूर्वं हलादिः शेषावसानहार
पार्थेनस्याववृथकत्वात्॥ नन्वेवमध्यववेष्टदित्यादौ हलादिः शेषासर्वंरस्यात्वापत्तिरितिचेन्नआत्वेहलासरत्वाहलादिःशेषेवारणादोगमिष्यस्यानिमत्वेनहसा
सर्वंअपादेशेपुनर्हलादिशेषेयरलपेचुकृपसिद्धिः॥ यद्यात्वेलोपेहस्वेपाणिपुनर्हलादिःशेषेत्वपसिद्धिः॥ ननुवंसनिगुणोपदुःलुकोरिसप्रस्थ्यरिभाप्रहस्याओरो
स्यनेःहस्वादेपूर्वं हस्वेगुणस्यचरितार्थत्वेनतोलपनेनोनपानेरसादौपरत्वाद्गुणोहस्वापत्तिःप्रमत्तुसर्वंबाध्यस्यप्रणमेप्रहतिकल्पनस्येवपरिभाषायुक्त्वे
नादोषहतिचेन्न॥ धर्मिग्राहकमानेनबाधकप्रहतिवैफल्यासंपादिकायाप्रथाधकमप्रसुत्तरवाध्यप्रहनेरनपाकल्पनेनादोषात्॥ प्रकृतेचगुणेनरंह
रवेनगुनत्वप्रहतिवैफल्यस्यप्रभेवेतिबाध्यहस्वस्यैवपूर्वंप्रहतिरितिप्रोक्तरोक्ताणामनुस्मृपदंगति॥ नत्रूमःबाधकमप्रजनेबाध्यप्रहनिवृत्तिकायाप्रथाभा
वोवोध्यनेनतपुपादादीनांमापिउत्तगंप्रसक्तनरंवोध्यनहनिअसंगतं॥ नधापाप्तिअत्तीगणदित्यत्रहलादिशेषापूर्वंदीत्वापसानहृपत्वात्स्यादापत्तेः॥
गुणोपदुःलुकोरित्यादिशंकासमाधानोक्तिरप्यसंगता॥ नोनपुनेहस्वत्रगुणनिधानसामर्थ्येनहस्वाप्रावृत्तेः॥ ओदोस्यनेइतितुनचौरितार्थं॥ नत्राविदी
घोनरंप्रहतेसंभवेनपूर्वंदीघेनादिधानसामर्थ्येनहस्वाप्रासाचारितार्थ्योसंभवात्॥ किंचबाधकप्रहतिवैफल्येत्यादिस्वीकारेमन्यतरानिस्तत्रेनपरकरण
स्यशर्थत्वेनमीमांसनेरसत्रपूर्वंमित्वसिध्याप्यत्रबाधकमप्रसुत्तरंसर्वथाबाध्यप्रहतिसंभवःनत्रपूर्वंबाध्यस्यप्रहतिरितिस्वस्वैवपर्थं॥ उभयेषांग्रहणवे

णपन स्युर्वर्णनीस्यादिवाऽस्येऽसावर्ण्यस्य स्युर्व्यक्त्यन्तरपा ज्ञापकत्वमित्याशयादिति चेन्न ॥ नदं नाग्रहणाउ हेतिभाष्येणैव समाधानात् ॥ ज्ञापकमन्तरे
णापि विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्तनेपितु किं एतेन विधेयः । इत्यन्तीति । नदाशयं कैयटेनाह ॥ परंतु भाष्यमते पितुणादिनः स्वंदीर्घवारणा
याकिन्नादीस्य यांश्च यणभाष्यानुपपत्तिः ॥ एतेन भाष्यमते स्वस्मिन्स्वाधिना व्यभिकहस्वाध्यमेवेति निरस्तं ॥ अव्याधकत्वयोधिकेति ॥ ओः सुपण्
जीति सूत्रे उवङ्ग्रहणं तु स्यस्कार्थं ॥ नस्विधिपूर्विधानीस्यायेस्वरत्वेइस्वहलादिशेषस्तेचसमवर्णदीर्घत्वस्मिन्नरूपाभावाय ॥ पूर्वसूत्रगतग्रहणेनोनश्च
मिति चेद्दिङ्गण्पनेः ॥ अनएवदीर्घपुत्तः क्रीनीसम्राक्रिनीनिदर्शितं पुं ॥ अन्यथा रथापेक्षसंग्रह्वदमाथवंतादीर्घेननरथोऽइ रथापेत्वादिति धा
8 नसेपर्यमेवस्यहमेवनयाचोत्तरास्यैव पर्वग्रहणेः सर्वत्रेति भावः ॥ ननेवतिङ्प्रयोरल्पन्यरयहलादिः शेषापत्तिः म्बोलिरीतिद्रवकारेचरितार्थ
मितिचेन्न ॥ उभयेषांग्रहणेनसामान्यतरथाभ्यासलोपानसंप्रसारणस्यपूर्वग्रहणतिमात्रबोधुनान्तदोषः ॥ नन्वैवमपिअमीमवदित्यत्र सर्वत्रा
ध्वह्नस्वस्य पूर्वग्रहणेनोपस्थापनेनेति ॥ न्यायेनओः सुपजीसेनह्लप्परीपोलयोरियस्यग्रहणेनोपस्थादोः सुपप्रतीतस्यग्रहणेनोदस्येलक्षणे
तिनायेनपुनर्दीर्घप्रियग्रहणेनोनराग्रहीतिसितिदाच्यं ॥ पिपठिषतेर्विभावधिपतीस्यादोदीर्घप्राप्तेरिविपयेऽस्तस्य चारितार्थ्येनेतापेक्षयादी
र्घपेक्षयारीतस्य परत्वेनेतस्यैवथाध्यत्वात् ॥ ननुलिटिकिंपापस्पनेपरत्वाद्दीर्घत्वमस्त्वधाधुकं भविष्यतीति अनराककेतिसूत्रस्थ
भाष्यविरोधः बाधकलोपेस्यैवपूर्वग्रहणेनेतिचेत् ॥ ज्ञापकसाजात्येनअभ्यासैकदेशकार्यत्वेऽपवत्स्मरनैः ज्ञापकात्सिद्धंनसर्वत्रेति राम
शेषत्वस्याप्यत्रेवृत्तानुगत्यं ॥ यच्चराके कस्यह्नुस्मापि सर्वेषांग्रहणमिति ॥ उत्सर्गापवादस्यचेतुल्यर्थः ॥ नन्वेति ॥ नच्चापाध्यप्रवृत्ते
गोधकग्रहणतिरिकेवरशायः ॥ तथासतिसर्वेषामित्यस्यासङ्गतिस्यैव ॥ विरोधादिति ॥ ननुवैयधिकरण्यमात्रेऽस्यैवज्ञापकत्वंयापिनिं भाष्ये
तथाचतुकिह्नेदीर्घस्यानन्तद्विरोधः अनएवशेखरादेनञ्चोक्तमिस्य सुवेराहमानादीनामिति ॥ यदितुसत्युनइतिसूत्रेअनइतिनपरतेस

कद्रापो र्धिअनराबुनेनिस्पसंरते॥ अभ्येतु दीर्घोकिनरनिसूत्रेसात्रमित्कदितरवग्रहणंमितिनदोषः अत एव माधवापुराहनः चाजाभ्यनेत्स्पबन
रीर्घुनचुहलादिः घोषेणानुकोनिरुत्तोननफलं॥ अभ्यासस्यसंज्ञाप्रवृत्तिकालेऽत्र निद्रारासाक्षात्संनिहितहलामेवनेनानिवृत्तेः॥ अत एव बुगः नऊसा
दिचरिनार्थनचानर्थवदीर्घास्यवंतुकोऽप्रवृत्तिः॥ प्रातिपदोक्तपरिभाषयाऽत्सगार्यवादर्योरभ्यासपदोच्चारणोनदीर्घनकार्यस्येवग्रहणान्नादोषा
न॥ अत एवानआदेरितस्यभाष्योक्तपररूपापवादकतासंगच्छते॥ अत एव चदीर्घोकिनरस्यस्यएत्वापवादकत्वमुक्तमेनएकेतिसूत्रेभाष्ये॥ अत
एवांसुवाधेतिपरिभाषायाः मिमार्जिषतीतिप्रयोजनपरंभ्युः संप्रसारणाभिनिसूत्रस्थंभाष्यंसंगच्छते॥ अन्यथाप्रवृत्तिहिओरस्नेनमिथ्येनदर्स
गादिरिसाद्युः॥ अनजेनत्वादिति॥ नीकिविघोषाभावाद्रिकिरीकविधानसामर्थ्याद्धिकिनकन्यायेनापिनदभावसिद्धेरितिभावः॥ ननुत्वारस्ये
वानेनविधानानस्याक्तपाराकथमनजेनत्वाभनुपपन्नतेरस्यन्नाङ्गुणधारणापत्तुविधानसामर्थ्येनस्वानिवर्णकारेशेऽनुस्वारस्याभ्यास
मान्नापिकतुकल्प्यनयानदोषः॥ अत एव हरिंभजतीत्यत्रनजमत्वाभिनिवाच्यं॥ मानुनासिकसंयुक्तपर्युगविधिसायर्थ्यादितिचेन्न॥ विसर्गोनि
रामलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाश्रितेहपदरहेतत्रेभाष्येऽपध्मानीयसाहचर्येणत्रैपादिकस्यैवानुस्वारस्यग्रहणेनादोषात्॥ हरिंभजतीय
भेजय्यंतुना॥ अभ्यासेचचेतिसाहचर्येणापदान्तेप्रवृत्तेः॥ ननुतापिनेनुकः प्रवृत्तीर्घप्रवृत्तिद्वयोगात् अजीगत्तादिसिद्धेतथेवभवतप्रवृद्धसमादा
पञ्चकमादिनार्थसंभवान्वृद्धिनीतीसन्नतकः प्रवृद्धिर्घत्स्युद्धरितार्थेति चेन्न॥ किन्नादिनोग्रहणान्नादोषात्॥ ननुवचेन्द्रियनेचछोऽस्माद
गुणहस्तापनापत्तिः॥ वैयधिकरण्याग्रणेप्रमाणाभावात्॥ भाष्येतु किंहरणेनाभ्यासविकारेष्वपवादा वैयधिकरण्यमाश्रित्य अभ्यासविकारेति
परिभाषायांज्ञापकत्वंबालिनिशेरवुरेचनयेवाभिहितंभितिनदोषः॥ नचैवमपिनोल्लंघ्यंपयम्पृतेरभ्यासनतयरकरणोनतिरर्थकाशतान्तुकिंदी
र्घमस्यपर्थनारिनाध्येनवैयधिकरणज्ञापनेऽपिपरिभाषायाःस्यन्नन्स्यात्रात्रितियाच्यं॥ नचैकामितिन्यायेनभन्तुगीसेवसिद्धेसामान्यसत्रम

नपूर्वकमित्युदोपात्॥ एतद्वचनादेवज्ञाप्यते स्मृतमात्रासंबुधः नेनएतिकेपेवेनित्य इत्यमन्यत्र॥ प्रोषादिभाषेतिसूत्रेइति॥ इदमुपलक्षणं स्यातिष्व
गवादिष्वप्यशक्तिमत्त्वयोः॥ नेत्राप्येवंविभाषात्सीयुरिति व्यवस्थावोविभाषेतिपेधे नेसुकं॥ स्यातिच्वसीयुद्नासिद्धिर्नेतिविभषसमसीतिनद्भावः॥ अन्यथासी
युरितिव्यवस्थितविभाषेत्युक्तत्वेनैवासिद्धेलद्धेयर्थ्यं॥ अंसेछ्रदिरपान्द्वयांरजस्योऽअत॥ पूर्वविप्रतिषेधेनछादिषेघंवर्मभौपानपुंचर्मेदमुक्तंअनयुक्ता
मत्वाभावेपिनत्रएतो तुअनेनेवनयोःसिद्धेनरसंगतिः॥ सावकाशइति॥ नघान्यपिपष्ठस्यसत्वरत्वात्तत्प्रमाणोनीतिशोषस्यग्रहणमावस्यकमिति
भावः ननु पुनरपिशोषग्रहणंव्यर्थं॥ बहुव्रीहौ समस्य स्थानोरित्पत्नः प्रागेवकप्रकरणपाठेनविशेषविधिभिः परत्वाद्वाधेनैवासिद्धेरितिचेन्न॥ विभा
षाप्राप्तवेतिविषयेपक्षेकवापत्तेः॥ समस्तअतुल्यसमासांतबहुव्रीहित्वाभावान्नदोषस्याशयात्॥ पूर्वप्रत्तिप्रयोजकमिति॥ अतएवसांपीतद
१ धिनीत्यादौ पूर्वअसत्यमितिदीर्घेतु सिद्धिः॥ कन्यिदिसुत्स्याऽथ्यायेयादीप्रतिपदोक्तस्यापिग्रणादेभावः॥ इदम्भे इति॥ नक्तन्यापुक्तविभक्तिलुनब्धा
प्येसुकारीसाअनिसुइति भावः॥ वारणासंगाम्यिपिनतस्यसमानकार्यित्वेरवप्रसक्तेः॥ नापीदृग्राति पेधः॥ तस्यचरितार्थयोरेवांगीकारात्॥॥
भिन्नफलकत्वादिति॥ आदेशोहिस्थानिनिरुतिफलकः आगमस्तुनतन्निरुत्तिफलकः नपितकदानादौतुओदनसेकारस्य फलाभेदात्रदोषइतिभावः॥
दीर्घोकिनइति॥ इदमुपलक्षणंतज्जतसप्रत्ययभाष्यस्यापि॥ नचहिरादेशस्यमुग्धबद्धप्रयरत्वमाशंक्तिनं॥ विरोधादिति॥ लोकेपि दधिनजन्यविजानीयात्
ते:नचापिभेदाद्धाधानापतेः॥ परितुयल्कींचित्तलैस्यमादापयतिःनसुजाप्यघोभिधानात्स्यकलस्याभेदसत्वाच्चेत्सवेहि॥ ६॥ अन्यासरिका राम
रेणाध्यवधायकभावोनास्ति॥ बाधकानवाधंनइति॥ ननेवमपिलोपागमविकारस्तोहीति भाष्येणलोपादीनांविकारात्ताभावः॥ अतएवदेहीसत्राभ्या
मस्यनांस्यलोपः नथावाजीगणादिसत्रपास्येतंदुचारिमेवेतिचेन्न॥ वाध्यवाधकयोरन्यतरस्याविकारत्वेएतस्यप्रवृत्तेरदोषात्॥ अतएवसन्तशोषस्य
हलादिःशेषवाधकत्वंभाष्यसंगच्छते॥ अकिमृहृणामिति॥ ओहाकसागेइस्यस्यापिसर्वेतुननत्॥ नाविपुनेकिप्रयत्नम्नितिवहुव्रीसायप्रयाप्तान्॥ व्यपदेशि

आयादयोपि ने सुनरभाष्यं तु एकदेशयुक्तिः॥ अत एव नांतः पादमिति सूत्रे एओ नीति सूत्रे स उतत्वे गीयपूत्वा योगे नस्यानि षेधमाश्रित्य नस्य स
वंनिषेधतस्तुक्तं भाष्ये॥ न दाह्वादिरूपं सिद्धमिति॥ ननु पञ्चापवादे नोत्सर्गबाधः न त्वपवादो निविषये पि उत्सर्गमिदं योनेदत्त गप्रस्तु संगीकारे विषयविषे
धादिनाउत्सर्गनिषेधः न त्वपवादे निषिद्धे उत्सर्गोभ्यनुज्ञायते भाष्ये गौरवमा॥ न पादिर्ग्रकान्तपदे ग्रोति सूत्रेण कान्तदूत्वमुन राम्यं भुकः केति लागरि
नः दस्य प्रदस्य न तिषेधो मा भूदिति नैनरशांजागनेः प्रतिषेधपरिश्रयेगुण उत्पने सत्यपवाधको भाविष्यति न च गुणोरपरत्वे च अनुगन्तव्यान्तिषेधो न भ
विष्यति॥ एवमप्युपदेशग्रागधिकारात्सा भोगति उपदेशाच्छन्दुरूपानि वृतिविषये कयंसिद्धीति अनुपत्यानिति सम्भेनिदिसुक्तं॥ तेनचोक्तविषये न्यायमा
श्रयणीयमस्मदेवदोषितं॥ अन्यथा रहीति विपेरत्वे चानुगन्तव्यादिः प्राप्नोत्येवेति तदसंगतिः॥ अत एव चयन्यामित्यपवनस्तपिदृनीहिलोपोन॥
अन्यथा संप्रसारणम्योति प्रवृत्तिपासवर्णे चेति प्रकृतिभावेपि न तु नरप्रसंगं नताभावान्त्वसप्रिन्ते तिरिलोपापत्तिरिति चेन्न॥ अनुप्रवाईस्यादिभा
ष्यस्य संनिपातपरिभाषयापास्तो प्रामेरिसापपात॥ न्युन्यामित्यत्रा चरीघत्वमिति चकारेण प्रकृतिभावस्यापि विधानान्नदोषः॥ अत एव उ
सिपवत्स्ने भाष्ये प्राग्भाद्रसिधत्वे प्रानरस्यादेरल्लोपो नरन्तिभल्लोपो नरेस्यल्लोपः प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्ये॥ अन्यथा नत्रापि संप्रसारणास्वर्त्ते
योगादिसल्लोपेति विधे संप्रसारणो नरमनेन न्यायेन पुनरल्लोपप्राप्त्या नरम्सँगतिः॥ अत एव च न केरसादेयणादेशासिद्धिः॥ अत एव हृदिवृचि
ने दीर्निमत्ते आहस्याप्रपत्नं सार्थकं॥ ननु नेषप्रतिषिधानात्कंप्रतिपदोक्तस्य वाधकत्वमनभारा॥ प्रतिपदोक्तमिति॥ निरका शातुंनेति॥ तथाचो
क्तेषो वां न भविष्यति भावः॥ अत एव शीङोरुडित्यस्य प्रत्ययस्य रुडित्यपि प्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्तिरिति नेन व्यवहितत्वादनादेशो न प्राप्नोतीत्युक्तं स्थानेरन्तिसूत्रे
कैयटेन॥ न चैवं लोहितलिंगवाधनं वैनिवार्तिकस्य वैयर्थ्यं पुंसिकमयपम्तु चारितार्थ्येननः प्रवंशीरविकल्पेत्पदपसिद्धेः ममतु प्रतिपदविधि
त्वेन निसंवाधमामरेवचनमिति चेन्न॥ असंनत्यापर्धिकत्वेनानरंगत्वात्कनाति संस्लीमसपदावधनं प्राप्तमिति॥ विकल्पेन नदापवाधनाद्यंवेदनमा

विनारौअस्यादौअनेनव्यापेनमध्ये तनमासाधिः ना भाष्ये॥ स्पष्टं चेदंआपुदात्तश्चेति सूत्रे अनुदात्तस्य यत्रेति सूत्रे भाष्ये च॥ अतएव नित्यतुरीय
ज्ञानेनेत्यापन्नै यः भावोऽक्तो भट्टिर्वृत्तेचीतिरूपे कैयटेन॥ अतएव अङः ईत्वं च वाधित्वा रदिसुकं रपैरिति॥ उतेअभ्यस्तमिति सूत्रस्थं भाष्यमपि
ह्रेञ्जुसितिसूत्रेरकारविशिष्टत्वमादायैवप्रवृत्तं अतएवोभेग्नहणाप्रयोजनो वस्तुश्च एतस्मिन्निस्यात्तुरभावः प्राप्नोति स्यात्स्यात्मनरंगत्वादनोत्काद्रेशो
ऽप्यपवर्गीभावान्नभवि ष्यतीति समाधायैवमप्यनेनिजरित्यत्र प्राप्नोति सार्वधातुकमपि अत्वांति भावः स्यात् नित्तेन ष्टिता ज्जुस्भवि ष्यतीत्युक्तं॥ रकार
10 स्य अभ्यक्ते सिन्ध्याविशिष्टे तेनुनरसंगतिः॥ एतदेवाभिप्रेत्य प्राप्नोतीति सूत्रे भाष्ये अंति भावेऽप्यभेलोपेनाय वृत्तौ भवि ष्यतीत्ये वोक्तं नत्वं उत्तेना
व्यक्तत्रचेति॥ आनइत्यत्र चरूप्रविशे वा पिष्यसीत्यस्य लङः शाकटायनस्यैवेति सूत्रे अनुपत्तस्य करुणा विशे पसृप्रसीपघेनन सुप्रदेशुपलेति मान
भावः॥ नन्वेवं पुंयोयादिति सूत्रस्थ भाष्याणंकागतिरिति चेन्न अतूवर्णभूमः॥ अरम्यस्तेति ज्ञापकं स्वाजासेन उत्सर्गापवाद्योरेकादेशातिरिक्त
भावरूपादेशात्वेण प्रहत्य प्रवृत्तं संगीकारान्न एकादेशानिरीकेति विशेषणान्न अभ्यज्ञ इतिसादौ नदोषइति॥ अलुनतस्यादौ नृगतिरत्नेदैनेतिप्रादुः
॥अंतादेशप्राप्तिविषयेचारितार्थ्यं भावादिति॥ पुंचाम्भित्तेनापन्नादिपुरुपदेशीवद्वचनस्थानादेशाचिपये प्रवृत्तिरीकारान्॥ तेन जक्षमी
स्यादौ अभ्यस्तसंज्ञायाः धातुसंज्ञामपेक्ष्य काले प्रवृत्तनावपि न उत्सर्गापवादयोः समकालत्वनेनिर्वाध्यं॥ अदादेशोतु नोपदेशावद्वचन॥ पंचाम्भिनेन
भाविअंगसंज्ञानिमित्तत्वागीकारेपि॥ अभ्यस्तात्पर त्वादेशेन प्रासीकारेमानाभावात्॥ धर्मिनामिति॥ नत्वहिरपि ग्रहणाभावेअभ्यस्तादिस्यादौ राम
हलनलसणयोरप्यातिप्रिश्लेषात्पुस्तकायत्वनहिंसानिषेधनेअकोपीदिदिस्यादौनेटीतिन प्राप्नोतीसा शंक्यवाध्यसामान्यात्वेन प्राप्ति
नित्यप्रेरपिसनिषेधयत्युक्तं॥ तेन च नद्वोपि नामीति भावः॥ अथ पासिमुत्त्वपिरीति राधिरिति हपिः प्राप्नोति न स्याहलंतन ल सत्वारपि धाधिका
तस्यापिनेटीतिनिषेधः आस्तिपुनः कन्विदन्यत्राप्यपवादेनपि पुंउत्सर्गेनभवतिकजानेअभ्युत्सूत्रनेरस्यादौनानः पारामीति स्वरूपेनिषेधे

रीसानिर्देशस्य वलवत्तेन विप्रतिषेधस्यायुक्तत्वात् ॥ विचनीत्यादौ ङित्त्वस्य निमित्तत्वप्रतिपादनमपि अयुक्तं ॥ ङित्त्वस्य संप्रसारणार्थं पूर्वं प्रवृत्तत्वेनगु
णमन्तनिकालेन तस्यैतरेतरभावात् इति यथाभ्युनेनप्रमनसरणिः ॥ भाष्यानुपादिनस्तु एतन्न्यायप्रवृत्तौ निषेधबीजमयुक्तमेव ॥ नसंप्रसारणे इति सूत्र
स्थभाष्यात् ॥ नन्वहि पदावधिके ऽन्तरङ्गानेऽपेक्षुषी यस्य न निषेधप्रकारं स्य क्रमेण न्यायवार्तानेपूर्वस्य यापरस्यादि भज्यारव्याने अंतरंग परिभाषया
समाहितं ॥ निषेधरूपवीजमत्वेन दसंगतिः ॥ वर्णद्वयव्यवधाने ऽपि न संप्रसारणे यस्य संप्रसारणोऽभ्यस्तस्य चेति सूत्रभाष्ये ऽङ्गीकारात् ॥ अतएव वृत्तावुक्ती
रावितिसूत्रे प्रयाभ्युनस्मप्रमीपस्ये कार्यकाले मिपार्थ्यायेसादौ वृत्तिनाभ्यस्तत्वापिन कृत्स्नादौ वृयं पुनरिदंनामवतावहिरंगेणनिषेधेनांमरत्तो
विषिः शास्योवाधितुमिसुक्तं ॥ निषेधरूपवीजमत्वेन रसगातिः ॥ अतएव हलः इतिनादीति सूत्रे भाष्योगारूपसंख्यानं नैषदोषः मिपानतास्त्रिसंवि
ल्यादिषुगपि ऊरशब्दोपपत्ते ॥ असलत्त्वल्लापिनिपाननंकीपुनेगुरिपुपिभा स्थिरःपीसुक्तं भाष्ये ॥ अतएवेकुपेनिवानिकंचरितार्थं ॥ नतस्यत्रस्थ
भाष्यं च संगछते ॥ अतएव चवकारउगनुकर्षणार्थः अभ्यावृभवनीत्यादौ तिता सरत्वान् र उवस्यात्त्विचाभावेनप्रकः कीनीयस्याभासः ॥ इति
सन्दरतु हेति सूत्रस्थवतुक्तिः संगछते ॥ सर्वविधिभ्योऽरहिपिवृत्तिवानितिन तथा भाष्यानुक्तत्वात्सक्तमेव ॥ अतएवयानुवंपुत्रनमसारूप्यमितिप
रिभाषायामनुवंधपरस्यसपोग्यलक्षणापन्नपणं चेतदुक्तं संगछते ॥ न धात्विति सूत्रस्थभाष्यं च पदस्य वि भज्यारव्याने प्रति पदविधित्वासर्व
णीलोपेनिषेधः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकं मिनिन कार्यिद्रुषः ॥ एवंचैषदर्पेणवाप्ररतिरीसूप्पयुक्तमेवनस्यतुदासेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ नयाहि
मारिभुक्त्नात्मिसादौ अरुपदेशादिमनुदात्तत्वं प्राप्नोतिस्मा शंक्यन्ते भनुदात्तेतनैतद्भाग्यतीते पेउदात्तनिरतिस्वरेणास्यैनासैनासि
नुदात्तापेक्षयापरत्वाल्लोपः प्राप्नोतिस्तुक्ता अनेनन्यायेनतस्याधातुकानुदात्तत्वस्यस्वरापवादः नकदाचित्ताद्रभेषूप्यपरत्वरोभवतिअपवा
दविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रनीत्ययनेरुक्तं ॥ नत्पत्रोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तौ अपवादशास्त्रवैयर्थ्यं नास्ति ॥ अतएवलुटः प्रथमस्येतिसूत्रेविभ

वृपश्चेति न्यायेन कुरेस्य मांतरंगत्वान्न किंत्वनेनोंवाधकाभावेन कित्त्वापारनस्य पुकत्वात्॥ एवं कटीस्यत्र समानकालस्तामदाद्याधेन चरितार्थस्य
ङीवः उक्तन्यायेन माभीस्यत्र महत्स्यावाधकाभावेन युयोगादिवित्तत्रत्तुभाष्यस्य पुक्तत्वात्॥ किंच तत्स्या स्त्रीकारेनिङ् समानाधिकरणोनिन्यासे पुर्व
दासार्थनियमपक्षेपचुनीओदनं देवदत्तस्यादावनेनन्यायेन शब्दशान्तवोमस्तुपाशानपरस्मात्ति परिक्षायेति सत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च॥ नचापि
उत्सर्गस्तिङ अपवादप्राप्तनिमित्तस्याप्रथमोत्तसामानाधिकरण्यस्याविनाशात्॥ अपितुक्तानामपि तदुक्तायेन नास्पर्शे॥ अतएव निमित्तकते स्मै
इतिनेषामुक्तिः संगच्छते॥ अन्यथा अस्मैस्यस्यत्रेत्सर्गेणापवादनिमित्तं विनाशाभावात् अनेनन्यायेन नादेशास्थानरसंगतिः॥ धनक्रीतेस्यत्र
॥ शपुत्राजादिपादाद्धोप्य इतिमत्ते एवस्फुरमिनिदिक॥ अत्रेदं बोध्यं॥ अपवादवैष्यम्यवत्निषेधाभ्युवत्नीयांसो यैनन्याय प्रवृत्तेवीजमिति॥ अत
एवभेपुनेरस्मन्नयङ् निमित्तनाशितोपेन प्रात्ति निनिषेधेनापी निमित्तकोगुणोनप्राप्नोतीसुक्तं च प्रात्विति तत्रे भाष्य॥ अन्यथाप्येकरूपी
जाभावेन अंतरंगात्वात्पणौ निमित्ते केगुणोभाव्या संगतिस्य रैव॥ ननैवं कृदुपधस्येति प्रान्तिके स्या संगतिरितिचेदिष्टापत्तेः॥ एतेनस्त्याके
रण्डे प्रयोजनांतराभावः॥ इहनु संप्रसारणे धोलनाधत्वाहुर्बलेनानिदेशोनप्राप्यमाणोनिषेधोदुर्बलत्वाद्धि धिनासाकनस्य धर्मेइतिकेयुरोक
निरस्तं॥ पिचुनिगृह्णातीत्यादावानिदेशोकाङित्स्य संप्रसारणेनक्लनापत्नपातरत्नं नरंप्रासगुणेनतदुक्तीस्या आदेशप्राप्यनगुणादिषेधानाप राम
तेश्च॥ अथायमाशयः॥ असंयोगादिति अयुदेशानिदिशास्यभिप्रायेण कृदुपधेभ्यइतिवार्तिकंप्रवृत्ते॥ अन्यथापि विभिदत्तुरित्यादौ रदुउपधेभ्यो
प्रवृत्तिप्रतिषेधस्यापव्यक्तनप्राकृदुपधेभ्यस्तु किंवैयर्थ्यं स्यात्॥ कृदुपधे कित्वमानियंगुणोल्लनेकृतेकार्याभावेनानिदेशाप्रवृत्तेः॥ किंत्वस्यानिसत्त्व
मितिसर्वसाम्यमेव॥ तथाचसंप्रसारणाविधौकृतार्थत्वादितिनदुर्बलत्वंहेतुः॥ किंतुव्यस्याकित्वाद्वैपम्ये दुर्बलत्वं त्वानिदेशस्यानिस्तत्वेनगुणस्यप
रत्वात्॥ विचनीत्यादौनुङित्वस्यानिसत्त्वेनगुणापेक्षयाप्रबलत्वमेवातोनानिदेशस्यदुर्लभत्वंमितिचेन्न॥ व्यपदेशानिर्देशोपिनप्राप्तिरितित्र भाष्य

स्या शयान॥ आत्मनीपसमासे धात्वधिकारे आनस्तत्कथं विशेषणं पथिष्यसि पदिधानोर्विहित: आन: परीक्ष्मतस्य पूर्व: नदाअनुननरस्यादे
नुत्सुभावः मासोनीसाशांक्यलोपेकृत्तेनभविष्यतीत्युक्तालोपर्दत्तांनिभावज सांचत्ताकमुक्रास्वनचाग्रहत्लादिनाम ह्रूर्वमाधिशास्यमपुस्तानुंता
वदेवांतिभावेनभवितव्यं॥ अंतिभावेऽकृते लोपेनस्थवस्त्वोभविष्यतीति धातोरितिमतनस्त्वं भाष्यं तु आनइतिमत्र भाष्यान्नाप्तिलुक्तीतिमत्र भाष्या
वसिजनुत्पनेलाभेन एकदेशमुक्तिः॥ नन्वेवमपि धुत्तुरीयत्रैवादिवनएधिवनेस्यादावृधिसिज भवतीतिदिष्यते निजमदुवोर:॥ दिवसिजतिरिति
खेलेआत्मनेपदेषु ननतत्पस्य चारितार्थ्यात॥ एतुमजागतरीस्यादावितिवकमर्थ्यातिहारेऽप्यसजागनरस्मादेऽनुमापतीतिरिति चेत्तसं॥ आत्मनेपरेम
स्ववर्तिसनेनवापानसेनुनितिमत्रेपरस्मैपदिनएवगतरणेनाधिकारेणास्तिनव्यतेस्यादावपिनस्येवृत्मरूपोनादोपान॥ सोमइतितत्रस्वपोसर
नंयस्तनमाचानुरोधेनेतिदिक॥ नन्वेवंजगन: कर्तात्मश्च: स्मनमसमानकोलमामाहिनीयावापेनकर्तृफलेणोरीमस्यचारितार्थ्येनकुंभकारस्य
माहिनीपानापसापष्ठ्यंतेनसमासइतिसिद्धांतासंगतिः॥ अनपापूरीभावयानइदिनीयाधारणपरोपपदमातिङ्. नित्कत्वस्थरोखरा संगाति
क्षोतिचेन्न॥ नत्रापिकेवलमहत्स्पृष्टनिमित्तकस्येनाहिनीयायाः अनरंगत्वाभित्यापायान॥ एतेनाघन्यायापञ्जाश्यविशेषेरदिनोत्तुमितिस्त्रेकुंलेला
दोनुमोगसंतापेस्तत्वेननरथ्यक्किनापादानस्पलनत्वान॥ एवंयत्रोत्सर्गधातोर्णोपचारइतिमितविनापरस्मनापंत्याप: रधनीसादेनुकाधि
नापीननिमित्तनाधिनाम:॥ वहत्तरेसम्रगुणोनादिवे धनीमित्तकितस्पृविनाशास्त्रापंत्याप:॥ गुणोनक्कितलीमितासंयोगविद्यमानात॥ अन्तर
वधुपोगादितिसलेभाष्येगातिकारकोपपदानामित्यस्याप्रीत्तिमपोजननमुक्तंरोपास्तापवादइतीचनिमित्ताइंनत्वविधुरनेनैनस्यापापत्रैवनो:॥
अतएवगावेष्ठिरस्पत्रगाथीतिपृचुनारेवालुगीवुत्तमभिमुक्ते:॥ तुगात्वादेशामवर्तनेनालुत्रिमित्तदत्वंनत्वविधानात॥ नेवधनक्रीनोतिसिद्धं
॥ स्कवंतेनसमासेप्यनेनदाघाप्रमोङि.धिनइतिधिरितिवात्तं॥ स्वसमानकालसमानकिनापेनअहेस्पातेअमक्षप्रयवरिष्वस्मवृत्तिनामृत्तेनापवादे

स्वरूपमेव। सामिस्यापर्यं प्रधानतया स्वरूपमन्यत्र। उक्तन्यायेनेति। एतेऽपि ह्यतिनवाधेनैता कांस्थामिसुक्तन्यायेनेत्यर्थः॥ डीपो विध्यभावायेति॥
इदं चिन्त्यं। ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावात्। बहुव्रीहेरूधसइत्येवासिद्धे पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्त्या डीप एव विधिसिद्धेः अनुपधे तिङीपो वैकल्पि
कत्वेनैतदभावपक्षे बहुव्रीहेरूधसइत्यस्य चारितार्थ्यान्न विधिपक्षे ङीपं बाधित्वा परत्वात्आमङ्गीष्बाधनार्थं तु ननत्। संख्याव्ययादेरित्य
त्र ङीपप्रभावे ङीपो विधानेन तु न रअनुपधे सनेनापि ङीप एव विधिः स्यात्॥ एतन्नियमार्थं स्यादित्याशयः परिच्छेदकादेश्चेत्संख्यादे
रेव। असत्तार्थकादेश्चेदव्ययादेरेवनेन भपादेरच्चेदव्यादेश्चनेति अन्येव णशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानतया सत्तार्थद्योतनं च। विधिनि
12 यमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति परिभाषया निपातस्त्वापेक्षयाविधेरेवेयुक्तत्वात् स्वपराचेयं रीतिः। शीवादिभ्यो इति सत्रेभाष्ये। एतेन
नसंख्यादेर्बहुव्रीहेर्ङीपु भवतीति चेन्न ऊधान्तस्यैवेनियमेन हि मुख्या स्यादोसांगेन ङीपनिष्टसाधारितार्थ्यसंभवादित्यपि परास्तं॥ ७॥
इति प्रकाशिकाख्ये स्मिन्नदिग्धे विष्णुशास्त्रिणा॥ निरूपितो येन नेतिन्यायो वृषपाभूषयोः॥ १॥ इति श्रीमद्उपाध्यायनीलकंठतनेव
सिविष्णुविरचितायां परिभाषेन्दुशेखरप्रकाशिकायां येन नाप्राप्तिन्यायविचाराख्यं प्रकरणं॥ ७॥ नह्यैपर्थ्यापितिरिति॥ अदभ्यस्तादि
तिसूत्रवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः॥ अनेन परिभाषाज्ञापकत्वमपि सूचितं॥ एवं च सर्वधातवकाशावियेरनाप्यं॥ न चैवंतामणेषु कुलायेसत्रअनं
रंगस्यनस्त्रस्य पुंवद्भावेनाभावाग्निदेशापरत्वनीयादिष्विति सूत्रस्थभाष्यविरोधः॥ पुंवद्भावस्य स्त्रसमानकालग्राम्यनुमभावेन चारितार्थ्यादि राम
ति चेन्न॥ अर्थातिदेशसामर्थ्येन तस्यापि वाधु इति भाष्यनाशयात्॥ न नेरमाषिउभेअभ्यस्तमिति सत्रेउभेग्नहयामुपोजनावस्सेरेसोन्येसादा
रनेनन्यायेनाति भाववारणपरउभेअभ्यस्तमिति सत्रस्थभाष्यासंगतिः॥ अंतिभावे तस्यापिप्रोनइति सत्रेशेखरेमेजर्त्सियत्र प्राक्रियालाघवा
यदीषीहस्पेवस्थानिकारीकारेयात्स्थानिवत्तेन मितौ नजसंविधिवैयर्थ्याभावादिति चैन्न॥ भैजुंस्वरतित्सलेइकारस्योच्चारणार्थत्वेनादोषादि

नेनमकारानिवर्तमकारानिवर्तयतीत्यायेन रलमुदित्यनवत्यापत्याबाधित्वेनिमोषपरत्वंचिंस्यामिति पाठकोनमपातं॥ रलमुदितिस्मादीतिवे
दिशापनेः रलमुदितितुजम्मलपहोयोम्यंपकारस्माद्रामचर्वर्षस्य वैकल्पिकत्वेपिउकारमादाय वैकल्पिकनत्वप्रत्तौ बाधकाभावात्स्थानी
वदितिनिर्देशोप्यत्रमानं अतएवमृजेर्वृद्धिरितिसूत्रभाष्योदाहृतेमृजाणम्यामित्यत्रणत्वासिद्धिः अन्यथानघोवैनिकुत्वस्यासिद्धत्वाद्दृष्टे
निपत्वेमनः कुत्वेनशेःषांनस्येतिसूत्रेनग्रहणस्यभत्नपर्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेनमृणस्पनीसमेवणत्वनिषेधापत्तिः अतएवहत्वेनलोपवाधज
कोनलोपसूत्रेभाष्येनडुनरभाष्यंत्वेदृमुनिरिमुत्तंपुरस्तात् रथीनरस्यत्रनलोपवाधकत्वं नाहत्येतिसूत्रेरद्राभ्यामित्यत्रनरतीचातिकंनत्र
घस्येत्यस्यनमप्यंनत्वकल्प्यनवननाहत्येतिपंचम्याः पूर्वयोगेस्वीकारेणनाःपूर्वस्यराभ्यांनोज्वयवस्येत्यर्थेनसामर्थ्यात् पूर्वमेवनलोपा
दित्वेअदोषात् एवेवसर्वेषांगतिः अन्यथानाहत्येतिनुदोरदादेशोनवाधानापत्तेः एवमक्षण्वंनरस्यत्रननुगानलोपवाधः विशेष्यविशेषण
भावेकामचारेणपस्मादिहिनलदापवयवअनः परस्येत्यर्थान्नलोपोनरंन्तारिनामर्थाभावात् पक्षमित्यादौकुत्वादिवाधमुन निछादेश
इतिवार्तिकेपग्रहणेनानिछादेशेनरमहतिकल्पनात् आनिमसंगस्तुअनीसत्वेनपरिहरणीयरस्मात्॥ घोर्किकोर्वोति लक्षणभवेनशोपर
सनेनविशिष्यानिर्दिष्टार्थेनानिधानेपिनदधिकारस्थपाठीनांनदधिकारस्थनिर्दिष्टार्थेचेवप्रसंगोकारात् ध्वनीतंचेदंशेषेणनत्वजानरतीव
सत्रेभाष्ये पयुदाहरणामिति आर्षीकृतेः उकेनपुंवत्कर्मधारयपस्मादीन्युदाहरणानि अतएवनमनपकरकरणंपुंवद्भावनंनसार्थकंअन्यथा
नकोपीतिनिषेधात्सर्वमेपावविधिप्रकरणापाठेनस्विक्षेनदैयर्थ्यमितिस्पष्टंशेषेवराद्दो एवमप्रत्ययस्यनेनजातिग्रहणमप्रत्ययनाभेदकमा
मस्यसर्वस्यानिषेधः इतिवोध्यं पयुदाहरणमस्तीति एतदुदाहरणमेसेधमसदक्षअग्नाहिपरत्वपेतनेः स्याअपरत्नेः पुरस्तादपवादाइति
दीजमिति अतएवनादिचीतिसूत्रेइजग्रहणंचरितार्थं तद्धिरामाः रामानित्यादौनिषेधाप्रवृत्तपेपरत्वपेपासवर्णदीर्घवाधेहितदैयर्थ्यं

श्रीस्वर्ज्ञांनोशनत्वपरयेनविधिरितिसत्रस्तुभाष्यासंगतिः अमोमित्वेनपरश्चेतिपरत्वस्मनत्त्राप्रश्नेनैनत्वंत्वियो गाशीशपुरानस्याधिनग्रा
मरनीरितिशेषनिधानेननस्यापुरानत्वेग्रामेसनीशिशेघातुस्वरस्तत्राण्वस्युशनिनदाशपः॥वैस्तरस्तुम्विनशनिसत्रशवेंदुशेखरव्याख्यापांइ
एवः नथान्यमार्दरेसन्नेकोगुणे॥तिसत्रेरकग्रहणाभावेअदोःप्यपारानुपरहकोगुणव्रश्रीतिसत्रस्तुभाष्यासंगतिःअनएवात्ताग्निसत्रातो
लोपाभावामग्नसोरल्लोपइतिसत्रेनपरकरणंचरितार्थंअतएववश्चेसत्रहलादिःशेषेणरेफनिवृत्तिस्त्वसिद्धा·पूर्तुअतएवभयादिसा
दोसकारदपानिशनिरितिनन्त·लस्येसोपिपरांनलोपस्तलिलोपाभ्यांनिवाहानं·पउशधिमादिकाफीदिस्वनईटः·पर्वमंतरंगत्वादनिःपर
स्यपिनउपसंख्यानंमिलिउशनत्वेननईटिलस्यभदेनपुनन्हदानत्वं·मादिकापर्ंशनिभाष्यंतुउपलक्षणमिति नन्त·स्वरात्सर्वअंनरगत्वा
न्वियत्वाच्च रनश्चेनिलोपेईटिसत्रेरेवस्वरप्रत्सालस्यभेदापादानानिष्कलान·एनेनंनवमादिकाफीनउसचापिईटःपिनकस्यापंस्वरः
मामोतिईटःपर्वअंतरंगत्वात्स्वरेसनेननईटिअनेनन्यायेनपुनःस्वरापशनिःअनएवानिटःपरस्येत्यस्यमादिकापर्मित्येधोदः·हनामिनितिर
त्तं·ननेवमपिवम्श्चेसत्रपुनःस्वानिवत्वामहस्याउरदत्वस्यसंप्रसारणासाभावेनवकारस्यसंप्रसारणत्वापत्तिःएवंपूनरस्त्वयकारस्या
पिनत्वापत्तिःअंतरंगपरिभाषायाअनित्यत्वेनसवर्णदीर्घात्पर्वसंप्रसारणाश्चेतिपर्वरूपेननोजानस्यदीर्घस्यासंप्रसारणत्वान·नयासंघा
13
रितिज्ञापकेनअतिदेशविषयेपिनत्परिभाषामूश्नेप्रसस्वादिनिसत्रभाष्यकोपदरोसम्भवमुपपादितत्वात·अतएवद्युतिकेस्यादिसिध्वि·
अन्याथादिवारंस्थानिवत्वमहस्याआधकारयोः·वर्णद्वयव्यवधानेनरश्रफशोसादाविवरत्वंनापत्तिःसत्रंतुकारिकेस्यादौचरितार्थंइतिचे
त्तस्यं·हलइतिदीर्घारंभसामर्थ्येनसंप्रसारणविषयेवर्णाश्रयविधावपिअनादिवत्प्रावर्बाधनेनउरदत्वसवर्णदीर्घयोरेकवारमेवस्थानि
वत्वमहस्याअशेषान·ईजनुरिस्यादौतुहलादिःशेषहस्तुपोःपुगयवत्वहस्यानपूर्वरूपापत्तिरोषः॥अतएवशाकदृश्यमीत्यादौऊर्वरूपंन·नच राम

रं १ वएवाग्निहोत्रंपवारास्याग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रकर्मणिविहितोयासिद्धेः रूपांसुपोभवंतीतिनतीयापाश्च सिद्धेरित्याशंक्यअसत्येन
स्मिन्रूपांरूपोभवंतीतिनतीयापाद्यौःप्रमारंभइतिभाष्येऽतनंनस्पनस्मिन्नुधौभसतीसपूः नहिफाणिनेः स्वचकरणकालेकाया
मनवनेसोभावइतिकैय्यटस्यापिनहिचसोनियमेभवुद्धौभावस्यपूः एवंनउपायानरपरंसत्रामितिनकाबपालीनिश्चनत्तानेष्यन्या
न्यानस्यवाच्यतानत्वपंचानिकभाष्येतानअर्थान्तोनवानिति॰ समः स्फरीतिसत्रस्थैवमानं॰ त्वादिति॰ इरपोरितिद्विवचननिर्देशस्तु
नमानं॰ प्रथमंरभआपरस्यत्ररहसहस्पुनरंलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाआभीषासिद्धत्वाभ्यांरेभाचाप्रएसाफ़नाद्विवचननिर्देशेन
इरासहरफकमामावपिनद्वैपथ्यभाषाने॰ पत्नुत्वविधेपयस्यत्वस्मिन्नुद्देश्यत्वानामादिवचननिर्देशाइतिरतुमन्न॰ शेषेकान्मनुवधी
पारनिवानिकस्तुभोरवुरोकरीस्यास्वविधेपुरस्यापित्वस्मिभुद्देश्यत्वसंभवाने॰ संप्रसारणाच्चेतिनत्रारिशकरस्थमिस्यत्रपूर्वरूपयाशक्यको
पंकृतेतादानप्यावसंनेश्रासपोअग्नीनापीनेतिसंकृदादाप्यकृतः शास्त्रापूर्वरनिकृत्वापुनः प्रहतिनेभवतीत्युक्तं॰ विप्रमेउपन्यासः पुनःप
नप्येपुनः प्रहतिनेभवति॰ यत्तुनदाश्चयप्रमोनिननछस्पंचाप्निनुंनधुष्या॰ वसंनेश्रासपणोनिरोमारिभिः कनुभिवधिजेनेतिअन्याधानादि
सिनंवसेनेरतिनस्मास्वोकरव्यपरिहारः सिधमसंप्रसारणत्वादितिअग्नेसंवाउनमित्यत्र॰ पुनःचेनन॰ अनएवचिकीर्षतीस्वत्रपर
रूपसिद्धिः अनएवचउकालइस्यत्रसवर्णदीर्घसिद्धिरितिदिक्॰ ननेवमुष्णिजरव्रतुरिस्यत्रहत्याउर्वोरः दीर्घपालस्यभेदान्न एवंनंपती
स्यादोशेत्फादीनांशतितुमागमेनलोपापत्तिः नयातुशेत्फादीनामितिवानिकवैयर्थ्यापत्तिरेवमेधिपीहेस्यादोसीयुहुर्वोः अगमे
नतक्ष्यभेदानरस्यनआहविकारागमकृतनलक्ष्यभेदोनेतिभागमेकृतेपभागमकृतनलक्ष्यभेदोनेतुर्यः यत्तुआगमेनेतुन्यासवैवामि
स्यत्रवस्तुरितिनन्न॰ निस्यत्वाद्धुवचनेमत्रीनिएत्वेमुटोप्रामः अग्रलस्यगदेनसभात्वार्थभागेवग्रस्तुने॰ नसंप्रसारणोनिरापकानतेननन

रात्रिरधीनात्स्यादेभ्रनुरानस्यापि सत्तान्मनुगुणस्मान्· नात्रुनास्तिकोगस्मारइति· पाश्चिमधीतिप्रयोगेष्वपुन्स्मारइमपिनिर्वोढुंशक्यं·॥ ॥बाधकान्ये
इनिपाननानि· पुरागोनिष्णोररादिरिति· वस्तुतः वाहुलकमेवात्रशरणं· उत्तरपदाधिकारेष्णोररादीसमासग्रहणेः अतएवसर्पिषेसारोषत्वा
र्थवाहुलकमेवस्वीकृतंआरेणमस्यपणोरितिसूत्रेभाष्ये· एतेनपुराणशब्देऽनेनलोपइतिसर्वादिसूत्रस्थकैयटादिरंनपिनारिवषयमपीतिनत्यो
क्तनिरस्तंभाष्याविरुद्धंइति· सर्वादिसूत्रेबाधकान्येवनिपातनानीत्युक्तेरिति भावः नच्यावानिपूर्वाछेनेल्युटिअतिशायनमितिनिर्देशोमनिपा
ननारीर्घेअतिशायनमिस्येवअतिशायनमितिअसाधुएवंविभजनेः कइलोप्येनिपातमेदिवचनविभज्येतिनिपातनापत्तिविभज्यमितिसेव· विभा
14 ष्यमिवासाधुरितिवोध्यं· विभाष्यंइष्यंइति स्मातिप्रसिद्धनुनिष्ठनप्रत्येपाणिनित्येतरंतापत्तिसिद्धं· नतुकथंप्रभवणोति· विभाषापाल्युनीतिनिर्दे
शेनपोर्णमास्यांलुप्रभावस्यतापत्तात्· अतएवपोर्णीतिसिद्धइतिचेन्न· प्रभवणोतिनिर्देशेनपोर्णमास्यामणंलुब्नेपस्यानित्यत्ववोधनंइसाश
पात्· अतएवप्रावृषीस्यपि· नन्वेवंकथंकथंकाश्यपतीस्यादेष्यापत्तिःआस्तिनीतिसूत्रेकार्यतिइतिनिपातनात्· नन्नुपष्ठीतिषयेएवनि
पातनंइतिग्राच्यंकर्मसेनविवक्षायांचोरस्यकाशयनंइत्यस्यानापत्तेरितिचेन्न·अस्तिनीतिसूत्रप्रामाण्येननरधातुसाहचर्येविकायेपद्वर्त्तत्तुरा
दिधातुकल्पनेनैवारोपात्रइस्यादुः॥१०८॥ अभ्यासइस्वाग्रहणनादिवित्तिअग्निरेणुंनरहनीतिलोकन्यायादितिभावः पर्जन्यवदिति· एतत्स्वलो
किकन्यायस्यशास्त्रेआश्रयणादेवइत्योमसःमोराजिसमःक्वौइत्याभ्यांमकारस्यमकारविधानंसार्थकमविसर्जनीयइत्यनेनविसर्गस्यनिस राम
र्गविधानंचचरितार्थं॥११०॥लोपेनेतिननुवार्तिकासर्वमेवसूत्रमइत्याकथंवार्तिकेनसूत्रवैयर्थ्यमितिचेन्न·नकोपधायाइत्स्यप्रयोगः·पु
वद्भाववारणस्यविषयेतनउत्तरमेवआपत्नुक्रमणंआपस्यपोगस्यविषयेशनिनकोपधायाइतिसूत्रस्यभाष्यात्वार्तिकानामपिसूत्रसंमत
त्वात्॥नचापस्येसस्यपाणिनीयस्येत्यर्थः तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रेष्वेवहितत्सर्वंयद्वृत्तौयच्चवार्तिकेइति· यत्तुतत्रीयाचहोरितिसूत्रेकिमर्थमि

ग्रहणं। अनएवआभ्यामित्यादौ नानुनासिकाकारः॥ नन्वेवं स्वरादीनामस्य अउच्चारितस्येव विवक्षा पक्षादि शब्दे उदात्तस्य एनच्छब्दे चत्वं सनध
र्मिणोरलस्त्वाने अनुदात्ताकारानापत्तिरिति वाच्यं। एतेन तशब्दे अनुदात्तआकारेपि एकारे शस्वरे वाउदात्तत्वस्यैव प्राप्त्या अधुनादिशब्दानुरोधे
नउदात्तोच्चारणेपि एकारे शस्वरे पोदात्तत्वाभिप्रायः परं तु शब्दानामनुरोधेन। अतएवाभ्यामित्यादौ अनुनासिकापत्तेरत्राण्ग्रहणस्याविवक्षि
तत्वात्। एतदोच्चारणादिति तु नाधवनुं शक्यं तयोरहलीसुनरार्थं नस्यचारितार्थ्यात्। अतएवेपापिनादिनार्दृः वाच्यस्य अनुनासिकत्वाहने
तेनालाभात्। अस्तु नगुणाभेदकत्वादेतन्नअनुवादित्वेन आन्तरतम्यादनुनासिकस्यैव प्राप्तेः। अतएवेपापयोगेण सकलाकारविधानार्थत्वं स्या
त्। चोः कुरित्यादौ तु नदोषः। विधेये उदित्तुच्चारणसामर्थ्यात्। नन्वेवं पाम्नउदात्तः नुत्रनुदात्तोऽनुदात्तअनुदात्तः स्यादौ उदात्तग्रहणं व्यर्थं। एव
मानीपरिरित्वं चव्यर्थं। विधेये परिभाषामतःस्थानतन्त्रेष्वपाणस्वरोः शारणारेणौ वनिर्वाहात् इति चेत्सत्यं। आगमेष्वनचनन्त्र अनुदात्ते एषो
च्चारणीयेउदात्तोच्चारणास्यपर्यन्तत्वेन अनीपरिदं द्रष्टुं नोदात्ते एषोच्चारणीयेउपोनमोदात्तोच्चारणास्यपलत्वेनन्वविधेये स्वीलनापामपि
परिभाषायांउदात्तादिग्रहणवैयर्थ्यस्यैवेष्टत्वात्। नन्वेवमपि अनुदात्तस्य चोदात्तग्रहणस्यस्वाश्रितन्वाचारितार्थ्यं दुरुपपादं। विधेयमात्रेअभेदका
रस्यामहनेः कीचवाद्वचनेमत्येनःस्पनेननमोहत्वे भवरिकेणोभ्यःस्मादौ उदात्तानुदात्तयोरनापत्तिः। नपरमत्रस्मायुअस्यपरत्नि निषेधुर
तिनध्येरंगीकारात्। किंच दिशल्देउदात्तत्वसअनेघेस्वचएनच्छब्दे सनधर्मिणो हलोनुदात्तत्वस्य चानापत्तिः। एवं राभ्यांअनिराभ्यांस्यादौषु
पूउरुपउदात्तानुदात्तेपारनोपतिस्म। नचमर्वशादेशोनरं पिवरःस्वस्यप्रसङ्गाभेनोदात्तएवेति वाच्यं विकारान्याञ्च सुबंध्येनलस्पेलक्षणस्ये
तिस्यायेनपुनरमूहनेरितिचेन्न। रमोचारेशोः यत्रअपि अनुदात्तोच्चारणेनैव सिद्धौ अनुदात्तग्रहणेन स्वरविधयेअयमयः इति निषेधस्याप्र
हनिबोधनेन सर्वसामञ्जस्यात्। ननु तथापितेपिकान्यनुगुणोस्वरितउच्चारणीये अनुदात्तोच्चारणं फलदं तिव्यर्थमेवानुदात्तग्रहणमिति चेन्न। अनाभ्यां

स्यमर्वोत्करीत्या अमरन्तो अमुत्राभिनिस्य इमेव· न चार्पुधानुक हिं व स्यामा मे वृत्पि प्रस्या सनिंरो इप्रसप स्वरेणाव धे रनुदात्तस्यैवोन्नि
नुनयो अनुदात्ते एवो च्चारणीये न दुच्चारणा विरु स्वार्ष मिति वाच्यं मा हि व धीरिस आपुदात्तस्य भेदकत्वोनाद्द प्रद्रनिर्वाच्यानन: प्रवीमि
ये धाम इन्नः न धा च द्ड भावे वारणपरिभाष या अनेलोपो न रंसि चाग्नित्व मारापद धौ वुकारे उदात्तत्व स्यैव प्राप्या नया वक्तु मशक्य
त्वात्· अनो च्यते· इन्नेधाने ना रिसंनो सत्त्वस्य सत्र न धो धिन त्वेनानां दात्तत्व रुपे णो व स्थानि नो उपास्थि स्मानन्तु रुपे अनो दात्ते एवो च्चा
रणीये आपुदात्तो च्चारणं पत्ले स्याशयात्· आयुडि· आपुदात्तानि पाननं कृ रिष्यते· पिवः आपुदात्तानि पानं नेत्री पन्ते रनि अह ऊ· स्मो
15 दायने स्य पाप्रेनि सत्रस्त्व भा ष्यसो रथ्ये च मेव निर्वाहः स्म इं चे दं अहङ्· स्मो दय ने नि सम्मो घो ने· न चे वं प्रमा नो द रो घा प्ये न ओ चो दात्तस्यै न्न उ
दात्ता ति रिक्त स्वर प्रादया नस्मिन्न्ने वो च्चार ध्वि नस्ये उदात्तो च्चार णं पत्ले रनि उदात्तम्न हणं व्यर्थ मिति चेन्न· पुरायोस्ता दावि व यत्प्रस्प यास मभि
ध्याहारे ओकारो दात्तत्वाभावा पत्ति स्याव घ पकत्वात्· कैप्यटरवुंउ नाय संप्रयोगि· एकश्रुत्येति· स्वराणा मविभागे नावस्थान मे कश्रुतिः
पद्राउदात्तादि भ्योभिन्नस्वर एकश्रुतिः आद्ये उच्च नीच स मुदितं स्थानं परन्तु भेदेनानुपलब्धि रिति त्वरि ताङ्केदः अं स्ये नुनपो मर्ध्य मे कश्रुतिस्था
नेदां उनायनो दिसन्नेति· नरी सावि त्रह वाक्ये इस्व र्युः तेन समासां नो दात्तत्वु नि नि न शेषनि घाने न एकश्रुत्या कस्यानुदात्तत्वे पिन दोषः॥ सद स्माप
मर्च उपोने· एतेन परि निष्ठि ते हूं द प्रयुक्तानो दात्तत्वे शोष नि पाते नैकश्रुत्या के स्यानुदात्तत्वे पा प्रक्रिया यां किं त्वर कस्य हूंद परक ने नि चि ना वा एन राम
द्राध्याभि प्रेतत्वेनै स्वर्पे षा एकश्रुत्या कस्य पाद्यादि दं चिं सामिस्य पात्तं· एकश्रुत्या के ति· अ यजन प्रदाहित्सन नंतो आपुदात्त एकः शदः अन्य स्युर स्वाङ्कु
पुजानरसद्ये को पु धादि स्या पीत रत न अन्तोदात्तः उभयो रापि निपाननात्प्रक्रियाया एकश्रुति पाठ इति भाष्या भिप्रायः विधे याव्विषये नै
वेति भाष्य माने नेति निषेधस्याप्रवि षयत्वादिति भावः ए धि संज्ञा स त्रे वि व र्णोद्य्ये व मे धोक्तं· अन एव चोः कुरि सादौ भाष्यमाने नापि सवर्ण

न॰ पदादपदानीति सिद्धांतेनुमतत्वं न राज्ये न पदादपदानि पि इष्टस्य महत्सेवं न दो पदानि न च निघा न नाम्य पणं न्य धिमेव॰ अन्यत्रेति॰ पदादीनां स
दृश्यत्व उदात्तानुदात्तो भयत्र जाकन मानरस्तुरूपे स्वरितेउच्चारणीयेउदात्तोच्चारणा विवक्षार्थः॰ ननु स्वरितस्य स्थान्यनुगुणत्वे पि कि मदपानि घात्वविरो
धे ननु च्चारणं पल एवस्यात्॰ अन्यथा समासस्येति घात्वविरोधे पि च न समपी पुदात्तोच्चारणं स्य स्थान्यनुगुणानपानपलत्वस्यादिति चेन्न॰ च
न समपैनोदात्तस्या पि स्थान्यनुगुणानपान भानेन शात्वा मा स्या आपुदात्तोच्चारणं पलं॰ मत्वनेनु उदात्तस्य पात्व माम ते पि स्थान्य न नु गुण
न पात्र दुच्चारणं पलत्व एवं साघापानरतीकैश्चित॰ वस्तुनः क्षिपूर्वस्य अनादेशाभ्रनेवमुस्मात्स्थानदोषः अनुम्बोदात्तत्व हृपास्वज्ञापक न्नेस्य
दुः एवं पारस्य पदात्स्थानीति॰ वसन्न विहित पदादेतो स्त्वं गाधीदात्मिसु दानस्थान्यनुरूपे उच्चारणीये अंतोदात्तोच्चारणं पलं॰ एवं अन्याद्दे
शाम इप्यादेशयोः ऋदुतनमलगतिस्वरेण अंतोदात्ते शेषानिघातेन देवारीनामनुदात्तत्वेन स्थान्यनुगुणत्वपा अनुदात्तपोरेव उच्चारणीयपोः
आपुदात्तोच्चारणं पलं॰ एवं धादेशे स्थान्यनुरूपे नोदात्ते उच्चारणीये आपुदात्तोच्चारणं पुनः॰ ननु हंनेरेकान्तेना पुदात्तवत्पुच्चारणं नरनुरू
पमेवे॰ न च वृधेरपि स्थानिवत्त्वेन धातुनपाघातो रीसुंतोदात्तस्येवोच्चि नन पाआपुदात्तोच्चारणस्य न रनुरूपत्वाभावदनि वाच्यं॰ हंतेर्धा
तोरित्वस्य महत्स्याव घ्रौत स्पोत स्पणस्येति न्यायेन न रघु हस्याआपुदात्तोच्चारणस्याघि न रनुरूपत्वान॰ न च हंतेर्वृत्तिनाशोन्मुखत्वेन धातो
रित्वस्यनु पामन्त्रित रीतिम्बि दिन इति स्तो पोनोकरे॰ पानिघा हरनि धान्य॰ अलमनेनातिप्रसंगेन भावाभावाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात्॰
न च हतेरवदात्तत्व मनित पान न धानोरिस स्या महत्तिः अनुदात्तोपदेशस्य इत्यनिषेधप्रसंगात्॰ वारीनाच्छीन न न धातोरित्वस्यासहनो
मानोभावात्॰ स्मुष्कंचे रधानोरीति स्मरणेन नदेउ पोर बुरे॰ एतेनेव हनूधानोरवुदात्ततानदादेशोपि निनेन तु॰ न्पोअनुदात्तत्पोउच्चारणी वितं अद
इति रलिसंज्ञास्त्रो पोनोकं भेरवो कं वअपामं॰ क्षिपदानि अंतोदात्ते उच्चारणीये आपुदात्तोच्चारणं विधेयम् निनु न च क्षिपरस्प

नेनपरस्मैवनज्ञाप्यं नानीरनुनासिकस्यस्य गुणत्वमानैपादकं इति वाच्यं॰ अनुनासिक आऊ दिघ हीनानुकरणस्य रक्षसंज्ञायां नस्वच्छ
मस्य पूलप फलसत्त्वेन भाष्यस्य मदुक्ताप्येरवनास्य मान्त्रणेनानुनासिक्यं ना मगुणः न ह्रिन्वस्थापि पप्रास्यान् इति पूर्वभाष्यं तु फला
भावेपि गुणत्वमान्वेयानुक्तानेन प्रकृतभिन्त्याशये ने॰ सोनुनासिकस्याउः अणुनो उंरसिनप्रयोग इत्यपालं॰ वे रस्तु सर्वमेयो गानां स्व
नाभावेनन यानिष्ठेनुमयाव्यन्तास्युं॰ यस्य शापां चत्वारो भेदा इत्यादिनाधानिकका रंप्रतीसा हस्माजामिते भाष्योक्तेः अधिकोगुणार
16 तिभाष्यस्य तु वि भिभोपगुणारस्यधुके त्वेनसा मंजस्यात्॰ एतस्त्पुमेवेति च नसर्वाविषु आपुदात्तनिपातमभिप्रायादि भाष्यं तु रकश्रुसा
अष्टाध्यायी पारमार्थिक इति जन्मदर्थे नेनादिति भाबुः मानाभावादिति॰ ननेवमपि द्विपरसंनोदात्तेन्यान्डिनुत्वारणीये आपुदात्तासौर
पांविवसांपुभिवि व्यनीति उदात्तग्रहणाप्य प्येमिति वेन्न॰ पारस्यापालकोमि साहचुर्याप्रतिषे परस्य स्थानादेशा भवनभानियारिके पदयूह
ने: भाष्यं तु इति॰ भेदकत्वाभिप्रायकं तु ननन्॰ ह्रपि सत्त्वेभाष्येअभेदकागुणा इसेनन्माप्ये मितुके: रहृदोदिति सवर्णेरव रांत रसग्र
हाप्यतपरकरणं इसादिभाष्यं तु एकदेश्युक्तिः ननु एवमपि संख्यंने सादोसानुनासिकस्यादित्वाप्रअणुदित्सत्त्वे परग्रहणमिति इमव
रेहूसत्वस्तु भाष्यासंगतिः न च एवमपि वि पुन्तुणानां भेदकत्वमेवेति का यना पा प्पग्रहणामिति पादर लोकं सुक्तं॰ फलाभावात्॰ गुणा राम
भेदकत्वप्रापस्याप्यप्रयत्नस्य तेनैवानि षेधेन प्रवन्तरसादौ सातु नासिकधकाराभावे इति चोच्यं न्व॰ नस्यासिल स्युगमील्लिनती
येस्याभिप्रायकत्वात्॰ एवंचासिद्धिपयादित्वे रस्य नेनादित्वे इसाप्रसवर्णस्यादीर्घ्य तेन संभवतेस्त्वांतरगत्वा दित्वे परस्यानुस्वारस्य
वापदान्स्येति परसवर्णोनस्यापवादत्वेनासिध्दत्वाभावात् सर्वस्यानुस्वारस्य यतोति परसवर्णोत्रियकारासिध्याअणुदित्सत्त्वेपर
ग्रहणास्यस्यवपर्यन्तात्॰ अनुस्वारस्य यथीति कृतं पेक्षं तरंगासिधत्वं तु न॰ त्वं करोषी स्वसापिनत्वात्वाअपवादवेषय पीष्यतद्वेक्त्वा

ग्रीमाने स्यादावपि न दोषः प्राग्रीमपनेत्यत्र गणता र्यं पुनर्गदेत्यत्र पुप्रकृतेनिमाह इत्येपादेन यत्नसिद्धेः परिभाषया यत्नसाधने माधातोर्मिना
तिमीनोत्सोऽलनात्वपोश्रृजनित्याभेश्च किंचअस्मात्तार्पकसाध्यत्वेरको स्रालिनेमत्र त्वभाष्यासंगतिः नचरीरको स्रलिनेस्तनाभावेतुभष्य
नीसादेोऽसनैतिरीघोनरंगुणः स्यान्नदीपीधुपानंनुसनिमीमपत्रमीग्रहणेनग्रहणोऽर्थवत्ररसूत्रे नचकित्ताभावेनराज्ञिषमत्वान्मे
नातिमीनोनीत्यात्वेअनयापरिभाषयामाग्रहणेनेवग्रहणासिध्धोभसंगनंस्यात् मुमनअमुनेनिवचनसामर्थ्यात्सर्वदीर्घेननोऽ
त्वेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयामाग्रहणेनाग्रहणान्नत्त्वानिवृत्ते नचमीनातेनत्संगतमितिरस्य रुमेतुनकेचिन्न वपुमात्तस्त्राणि
निरनुबंधकपरिभाषा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयोरपि ग्रहणान्नगोरस्यत्र रत्नसिद्धेः सन्निमीमेस तुमानरूपेनसर्वेषांप्र
हृणंतु रवधन्नलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबंधकपरिभाषानुग्विकरणा परिभाषागणैः सिद्धं॥ आह। माङोगेरीतिस्त्रत्त्वभा
ष्यंत निरनुबंधकपरिभाषयामेरवान्माह धातोरङ्गात्प्रिमाछनमिस त्राधिस्यान्नहारणाप्रविशीरूपेनहणामिसर्भिमापूर्भि
साहुः॥ असेरकागुणाः त्वरूपेपाउग्रारिनइति भात्सेरसादिः प्रयोगेचपरंगुणोभेरकेपठेउगकेरानुभाष्यमानेसनेनतुनगनिवाहः
नस्यापरतिषयनायाः सलेपठबहुमाणत्वात् भाजसानोकारेनिषेधाप्रवृत्तेश्च निरनुनासिकोबारणादिति ननुपूर्णोपनेः किपि
पंधारुष्यापुर्ष्णनेन शुक्रोत्वारणान्नभवतीतिभाष्यमामायनेननरवभिधानमितिमयाः त्वानिवृत्तेनात्राप्रामेरीतिनुनत्वं नेनुपमा
त्वनीयात्तस्यापंचमः अनुनासिक्यमेयामपिकोगुणः इतिनुस्यास्यतत्रत्वभाष्यानेनिरनुनासिकस्यगुणत्वाभावेनपरिभाषाश्र
माण्याअयंप्रश्ना सोऽप्यर्थइतिचेन्न निरनुनासिकस्यापिगुणतत्त्वभाष्याभिप्रेतत्वात् अनण्वधर्षित्रिसंज्ञास्त्वेअनयापरिभाषयासा
तुनासिकस्यइत्प्रिसंज्ञाभाक्रियस्य अस्मेहार्यस्तिकारस्तुनां नचसानुनासिकस्येत्सिंज्ञापांफलाभावेनअनुनासिकस्यगुणत्वोक्ती

रिकुविन्नेरे त्नुपोनिसन्नेनिपातनग्रहणं सार्थकं॰ अन्यथा रचाः श्रानरिरूणोपायिपनकूजनि गलकरइसगताक्ष्यीकत्वादेवग्रहणाभावेसिद्धे नद्वैप

17 र्थ्यं॰ अनएअकेजीविका र्थस्य त्रअकग्रहणं चरितार्थं॰ एवमुरेति सन्नेनिपातनग्रहणं च सार्थकं॰ एवमननमस्येवज्ञापकत्वे अन्येषां ग्रहणंस्यष
र्थमितिवोध्यं॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषः॥ इंदुपलक्षणं धात्वस्यापि॰ अनएवदोरइयोरित्यत्रधेरोनिहस्यर्थं क्रियमाणं दाग्रहणं चरितार्थं॰ दधाति
निहस्यर्थं तुननन॰ दधात्यादेशविधानात्॰ निरनुबंधकपरिभाषाया अनित्ये॰ इदमुपलक्षणं साहचर्यपरिभाषायाः॰ अनएव आङ॰ माङो ङ्वेनिसूत्रे
भाष्ये माङो विशिष्टग्रहणं किमर्थं॰ प्रतिषेधार्थकस्य मस्य पार्थं॰ प्रमाङं नं सा रेमा भतरइसुक्तं॥ अन्यथा आङः साहचर्येण अप्रमाङ एव
ग्रहणासिद्धे किं विशिष्टग्रहणेन॰ प्रतिषेधार्थक माङ्शब्दस्य माङः धातोः क्विपचो ऽध्व अनभिधानमिति नदाशयः॥ एतेनाङः साहचर्यमाङः अ
प्रधएवनस्तुनेशतिनञ्योक्तं निरस्तं॰ परिभाषायाः साहचर्यपरिभाषयामाधातोरेवग्रहणमित्स्यपि केषांचिदुक्तिर्निरस्ता॰ नचैवं गातिस्थे
सूत्रगातिगायस्यो र्ग्रहणापत्तिः मन्मतुसंहचर्याबाधेनस्ताव साहचर्यात्म्रत भ ना का रांतस्यैव ग्रहणमितिनदोषः नुचनिषेधस्य गामादाग्रहणमा
त्रग्रहणे प्रवृत्तिरिति रत्नोकं पुनः॥ अदादिति शप्यदेनदेपोग्रहणानापत्ताविति वेण्यर्थस्यनरवृत्तलात् इति चेन्न॰ गैरस्य स्यगैनीतिरूपं लना
त्वस्य गानी॰ गानेस्तुगानीत्ये वृत्तयाचगास्त्वा सु इत्येव वक्तव्ये गानीत्युत्स्यापस्य गानीत्ये वरूपं नस्येव ग्रहणेनादोषात् स्पष्टं चेदं भाष्ये॰ नचैवमु राम
पिदाधामञ्चेस्य त्रमाङ्मेङोरेव ग्रहणं नमामानेइस्य स्येतिन्य वस्तानास्ति प्र्ये इतिवाच्यं॰ मामानेइस्य स्याकर्मकत्वेन माङ्माङो रेवग्रहणादि
तिस्पष्टं मनोरमायां॰ लक्षणप्रतिपदोक्त निरनुबंधकपरिभाषा भ्यां वाशब्दे नोभयोरपि ग्रहणानमाशब्देनताहचर्यस्योपि वकुमशक्यत्वा
त्॰ स्थापि पस्तुनेपं ज्ञापकसाध्या अपितु आद्यौसिद्धेः॰ दाणदानेउदाजदानेइस्यनयोरपिनिरनुबंधकपरिभाषया ग्रहणं नस्यादितिसूत्रबे
ध्यर्थ्येन प्रत्नपाकेनिसूत्रोपोनोकरीसाहूयोरपिपरिभाषयो स्यागोनपुमं ज्ञासिद्धेः अनएवदाप्येत्वमपि चरितार्थमिति ननज्ञापकं॥ एवंप्र

ग्रहणाभावात्. चिकीर्षतीत्युदाहरणीयस्वदेरिट्संभवे नेतिसूत्रितेऽपि यस्तत्र नञुपदेशाधिकारात् संनिपातपरिभाषया वेति मनोरमा ग्रहण रल्पोऽयं
नस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अटोऽभवत् नवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवत्यनीतीति ओत्वस्य तत्रस्थभाष्यं तु नमतीयं धकः आ उ ओ इत्यत्र
अनाङ् इति प्रतिषेधार्थोपमारंभ इति एवं भाष्ये पतनदेकदेशमुक्तितस्य स्वेनैवोपानादौ प्रतिपादनात् पिब्राम्सोभन पूर्वरेति पादमाम्भोनिअभिख
ह्वायले लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति न भवतीति तत्रानित्यत्वं स्वं पाद्मस्वतत्वं च भाष्यमप्येकदेशयुक्तः सर्वेषेवसानुबंधकेषु रूपमास्त्रीय
ते इति प्रसंज्ञा सूत्रतत्र भाष्यविरोधात् अतएव स्यतिचेस्सादीनां प्र गादौ न प्रकृतिरीतिमाहुः । दृषिनामिति नन्वत्र हि अब्रवीपमात्यार्थे पातुग्रहणं क
तेम्यं इह माभूत् गोभ्यामिति उपदेशे पदे जनं न स्य चेदात्वमिष्यते उद्देशो हृदि ग्रहणानां न प्रयोगो नेभाविष्यतीति आपिनोरितिसूत्रस्थभाष्योपन्या
सेन गोभ्यां इत्यत्र सार्थक्योक्तेन दृषिनामिस्पर्धः नहुपरिभाषाया अपवर्णे पत्र म्यासूत्रोकादिभ्यश्चस्य पञ्चमीग्रहणं किमः क्षेपे इत्यत्र क्षेपग्रहणमन्य
त्र इति सूत्रे समानाधिकरणग्रहणं नुज्यर्थं नन्वत्र तत्रस्तोकान्तिक किंक्षेपे सत्त्व हरितिप्रतिपदोक्तसमासग्रहणे नैव सिद्धे एवं गोपालिकेति
पुंयोगादिति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः गतिकारकोपपदानामिति परिभाषायां लाक्षणिकषष्ठीसमासाग्रहणात् एवं भ्यासजीवृ रिम
तिषेधरसस्य प्रसारणानपरत्व पधायां चेति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः उदाहृतस्तु रीतः इति शोखरोक्तरीत्यास्तु रसीये तिनिपमेन न पसां नसत्राम
ऽनावापिपूर्वत्रासिद्धमितिनिषेधेन स्थानिवत्ताभाषाप्यादिप्यनुरीत्यादोऽदीर्घः पत्नेः एवं दुरः षत्वणत्वेति वार्त्तिके अन्तरेकानस्मदुस्सोग्रहणानापतिः
तत्र षत्वणत्वयोरित्यस्यानहि धापक शास्त्रयोरिसद्धत्वं एवं पावपुत्राभ्यामिति निपातननिषेधविधापके उन्नवत्तुवत्र स्यापावनं शाब्दस्य गर
पानापत्तिः एवं अग्निशब्दादेनश्चानिजतरिति रकितनरजः पयक्षत्रियेतितुक्तसाधनपरधान्नुरित्यन्ततिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः एवं भोभगोर
ति सूत्रे विभाषा भवद्दीर्घ इति वार्त्तिकादिभ्यन्तानां ग्रहणानापत्तिश्चेत्सुनभाह अतिमात्रेयामिति महाश्वादीति ग्रहणादितिअनतएव तिपाने यय

चपाअग्रहणेरितिनच्योक्तंनिरस्तं॰ नन्वेवमपिपरमलृव्याः लृव्यातिलःइत्यादौवर्णोवर्णेष्वितिनेनेइत्यत्रानयावर्णोवर्णेनेतिविहितसमासस्यैवग्रहणेनप्रवृषि
इमलृतिस्वरवारणेवर्णोवर्णेष्वितनेअन्यतरवर्णग्रहणवैयर्थ्यमितिनेत्लं॰ विशेषणसमासेनसिद्धेवर्णोवर्णेनेत्यस्यसूत्रस्यशार्थत्वात्॰ सारंगस्यावयवः लृव्याः
सारंगलृव्याइत्यत्रवर्णोवर्णेष्वितनेनइतितुनकर्मधारयप्रकरणेएवतस्यपाठेनतत्राग्रहणे॥ वर्णग्रहणोपीति॰ नत्रतद्ग्रहेचित्रगोस्वामिसादोसर्वत्रेतिग्रह
तिभावाभावः॰ नन्वेवंकाप्यनीत्यादौगुणापत्तिः कौइ॰ जीनाणाविसनेनविहितस्यलाक्षणिकत्वात्॰ एवंपरफपरस्यत्रआनोधानोरित्यादौपानापत्ति
रितिचेन्न॰ इकोगुणेतिशाखेवरीकरीत्याओत्समत्वकैपरीत्याचउभयोरपिप्रतिपदोक्तत्वात्॰ नन्वेवमपिपरफपरस्यत्रसवर्णदीर्घेरोपलरवृत्तः॥
परस्वरूपस्यलक्षणाप्रहतंतिविनानसंभवः॰ नस्यैवलाक्षणिकत्वस्यअस्वग्रहणेऽदीर्घइतिवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यात्तत्रतुभाष्येणध्वनितत्वात्॰
प्रहृतेतुएकादेशानः भागापिनइपसत्वेनप्रतिपदोक्तत्वात्॰ अतएववक्षावामप्रत्तेतिसार्थकं अन्यथास्वर्गद्वायइत्यादौलाक्षणिकत्वेनआनोनुपसर्ग
तइत्यस्याप्रस्याकर्मण्यणासिद्धेत्वदैष्ट्यर्थ्यापतेनेनपुंसिवधोगामादाग्रहणेष्विवाध्याप्यगनइतिभाष्यप्रयोगाद्धक्षाणीकाकांरांनस्यापिग्रहणा
मितिक्राप्यनीयादौनदोषः इतिपरफपरसापांसि॰ पापस्यआनोधानोरित्यादौनप्रवर्तनमितिचरलोक्तंनिरस्तं॰ कन्येपन्तुतंगिस्वपोगवइत्यत्रहि
पाउपदेशेएजंतस्यर्पकलक्षेजनइतिसत्रेत्वात्ग्रहणेनवर्णग्रहणेअस्याप्रहलितिरेवयुक्ता॰ अतएवआधपेविकीर्षिइत्येतदर्थेआरब्धस्यअनि
कोकारप्रहतिरितिवार्तिकस्यावितंवोपास्थितसंदिपानपरिभाषयेवप्रत्याख्यानंकृतंनतुशीप्रोपास्थितपाऽनपाअतएवहिचित्रगोचामिसर्वंगोः
पर्वतेत्वानिवृत्तमतिषेधआरब्धोवार्तिककृता॰ नत्रपूर्वत्वेपरस्यलक्षणप्रात्तइपवादप्रहतिभावइत्यपर्थः अतएवनत्रपूर्वत्वसिद्धिः अतएवपञ्चाधे
इमितिअंतरंगपरिभाषाप्रयोजनपरवाहऊढइतिसत्रभाष्यंसंगच्छते॰ एतदोइतितुउक्तरीत्याप्रतिपदोक्तदेरेआदेशोचरितार्थहेचित्रगोइत्यत्रगोत
इतिइत्सिलुनओनइतिविहितविशेषणात्॰ युक्ताअनयैवनत्रइपप्रभावः गोनइतितपरत्वमुनत्त्रभेप्रत्याख्यानत्वेनगकारस्यविवक्षितत्वेननत्रवर्ण

18

राम

धित्वमपि। विशेषणपदानुकरणत्वात्पुनर्लिंगीनैवनरूपश्चितिः। विशेष्यस्य तु न द्वैरूप्यस्येष्टत्वेनेति विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा योधे च विशे
षणोनरहितीयापि सहकारिणी स्यदेशात्। पद्मास्येकमेवकरणत्वं विशेषणांच रथक्करणत्वादिशक्तिमनपेक्षबोधकं द्वयोर्याभेदानुन
स्याः शक्तेः। तस्मात् यर्थबोधे विशिष्टाग्रहः। अत्रापि पक्षे विशेष्यविशेषणयोः परस्परमन्वयः। क्रियायांतु विशेष्यद्वारा कारकाणां क्रियायामे
वान्वयः इसस्य साक्षात्स्वसमानाधिकरणविशेष्यद्वारा वेत्यन्यत्र विस्तरेणुः अत्रापि विशेष्ये स्येव करणत्वादि तत्र कर्मत्वेरणत्वादिनैव विशेष
णान्वनीयाः। यथैव पुरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तत्संनेनैव धनभाजस्तद्वत्। स्पष्टं चैवं तरीतिरनभिहिते तत्त्वे भाष्यकैयटयोः कर्मधारयप्रकरणे च
मंजूषायां कारकाणां क्रियायामेवान्वयः॥ याष्टीकि विशेष्यविशेषणभावे मात्राप्रसामर्थ्यमिति तु वाक्यभेदापाभ्यपाअयुक्तमिति स्पष्टन
मैव॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं। नन्वेवंतु न्ययुक्तार्कस्य विषयेपि परिभाषाप्रवृत्त्यापंण्डकं बलशब्दे कृत्समत्ययान्तत्वात् सर्वपदप्रकृ
तिस्वरे सिद्धे पंण्डकं बलः सत्तायामेव पण्डलवलतेर्वृति पण्डकबलग्रहणस्य नियमार्थं तु परकुत्सगार्हपतेनेति सूत्रस्तु भाष्यविरोधः पण्डकं बल
शब्दे अजात्यन्तेति निषेधे न कृत्यनुत्पत्तेति समासान्तात्यानत्रविशेषणसमासे न स्वलाक्षणिकत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्त्यानेनाज्ञातिश्लेः नच्याजात्यन्तेति
निषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासस्याप्यभावे असंगतमेवनन्तत्वतिवाच्यं। अजात्यन्तेति निषेधस्त्वे विशेषणसमासस्वलाक्षणिकत्वेन पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरानन्तरसत्त्वे स्यादिति फलभेदेनतस्यार्थक्यात्। एतेनजात्यन्तेति उक्तार्थस्यस्पष्टतया लाभायेव। अतएवकुत्सगार्हपतेनेति सूत्रभाष्योदा
हरणेषु पण्डकं बलः पण्डहस्ती सत्यविशेषणसमाससिद्धिरीतिनत्वोक्तं निरस्तं इत्युक्तेः। एतदुक्तस्यमामाण्ये नैवकृत्यतुल्यारव्येति सूत्रस्तु अजा
तेरितिनिषेधस्य नजातिमतिषेधार्थकत्वं किन्तु न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वमेवेति पण्डकं बलशब्दे कृत्येवे समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिध्या
नियमार्थत्वस्ययुक्तत्वात्। एतेननन्तु ... र्थप्रयोविशेषणान्तेनार्थपरपदेनपाठेनच नद्रंशोपरिभा

रस्य योविसर्गइस्यर्थेन चतुष्करोतीति पंचत्वः करोतीत्यादेरेअव्याप्तिः व्याप्तिवारणे न हि स्थितिष्वनुवर्त्तेहणप्रसारप्यापरनत्त्वमस्तुभाष्यासंगतेः उक्तरी
त्याकृतोर्थइस्यर्थं विसर्गविशेषणानापाएवव्याप्त्यत्वेन चतुष्करोतीत्यादेरोपनादवस्थानानचैनस्याप्रिद्धत्वेन चतुष्पदेइदुडुपधेतिनिसपत्वाप
त्याशोरवरेहृषिनमेवेदमितिवाच्यं ह्रिंस्त्विरितिवक्तंव्येकृतोर्थग्रहणेनतइसिध्यत्वयोधनारितिमष्टंनचैवकैयटेः यद्यास्तचदतिवक्तव्येस्तचरतिच
कव्येकृतोर्थग्रहणानस्तिथमित्परोपादितिचेन्नः उक्तरीत्यैवकृतोर्थग्रहणादेनत्परीभाषाबाधेनपदविशेषणानापाअपिबोधनमितापरा
दिसन्यत्राविस्तरः स्पष्टंचेदमिति इपंचानिसान्नभस्तःपिपोरित्यारंभात् अन्यथाएरनेकाचइस्पत्रअनेकाचइत्यस्यअनुहृतधानोरेवविशेषणत्वे
19 नरसंतिः अनुपसर्जनाधिकाराद्युःनेनवनोरचेत्यादीनांअतिधीवरीत्यादेमहानिसिद्धिः कृनेनेतिःसाक्षाच्छदबोधितेनेत्यर्थः अनुमितनमितिअ
नचानुमितत्वंनप्रकरणमात्रंकिंतुसामान्यधर्मप्रकारकमतीतिविषयत्वं न क्रोति नतुहृयर्तुभवइत्यादोनकन्यायननिर्वाहेपिमद्धहृदरस्यन्नरे
फस्यंनिमित्तत्वमात्राकथंनेनन्यायेनकार्यित्ववाधइतिचेन्नः पञ्चपञ्चअचोरहाभ्यामित्यनेनदित्वनिमित्तत्वंनमसर्वत्रवाक्यांनरेपानचीस
नेनकार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेननेनहयवरट्सत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्सामान्यनएवद्वित्वकार्यित्वंवाध्यनेश्यदोपात् नचनकन्यायोविधेय
विषयएवविशेषविहितेनसामान्यविहितंवाध्यनेइत्यभियुक्तव्यवहारादितिवाच्यंअपूर्वबोध्यत्वेननिमित्तत्वादेरपिविधेयत्वात् नहिनिमित्तव
नत्वमपिमानांतरासिद्धमितिस्पष्टंशब्दरत्ने नदाहान्यत्र विस्तरइति ॥१.२॥ परमेणकारकेपोनि एकादिभक्तिचापूर्वनिपानेरसत्रएक राम
ग्रहणेनपरिनिष्ठितविभक्त्यापिसमाससंबोधनादिनिभावः ननुअहृणाधिकरणरीत्याकारकाणांक्रियायामेवान्वयात्परस्परमनन्वयेन
समासानुपपत्तिः नदर्थेपिरस्पराम्वयेक्रियान्वयाभावात्तनीयानुपपत्तिरितिचेन्न विशिष्टगनेककरणत्वप्रतिपादनेजायांहिअयंप्रयो
गःतत्रप्रतिपादनंचउभयत्रतनीयांविनादुर्लभमितिविशेषणादपिसा प्रथमानांमक्रमस्थानिविपित्तमिवविशेषणादिशिष्टस्तप्रलेत्पधानि

संबन्धविशाद्स्यानभिधानादिति स्वरूप्य नैवमस्त्वेतदूपोनें केत्रैवमस्त्वेतदूपोनें केनित्विदं लक्षणमतिपरोक्तपति पदोनु परिभाषया पिनि वोऽदृष्टसमि
स्याहुः दृष्टपचारसति दृष्ट्वाभिचारसमर्थः नदाहवुर्जनेचावर्जनेचेति साहचर्ये पोवेति नन्वहो सिंचनीतिद्विसिचूननोगौचिद्विकिपि अन्यो पि हेः शाद्
संभवतीति कथं साहचर्यमिति वाच्यं न नरदुदुपधेति निस्य पतु ग्राह्या साहचर्यस्य सत्त्वात् अतोऽर्थग्रहणादिति समरीसेदं भाष्ये नल्त्वोर्थैरस्ये
वसिध्यादिप्लिष्ट नुरीति ग्रस्यारद्यानमितिवोध्यं पतु भाष्यहन्मने पावसुरेति स्वनकानिपातग्रहणमनिसत्त्वेज्ञापकमिति नन्न ज्ञापिते पि लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव निपातग्रहणसिद्धौ न हेतुपद्यस्य नरवस्तुत्वात् नमुल लक्षणो निपरिभाषानिसत्वज्ञापनार्थमिति महाभाष्याशैतिग्रहणेनैवन
रनिसत्वसिद्धौ नरकर्जयत्वस्य मनोरमायां स्फुटत्वात् नेनेति वस्तुनः धातोर्ग्रहणे अत्यान्नरत्वेननस्य प्रयोगे निपातापत्या आगमस्येवे दोग्रहण न
ग्रहणेनु ननस्य सर्वनिपातःनरपेस्यपा मयोगमल्लकस्येन धातोरभ्यर्हितत्वात् मस्त्रीकं तु नपुंसकं नरतिस्यत्वे पि कदाचित्स्यात् ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्
॥११३॥ अंगस्य नपुंसकत्वाभावादिति नपुंसकग्रहणानुवृत्तिफलं तु अनपुंसकसंज्ञाप्रदशुदासः अभियन्तीतिस्यापत्तु ननस्य परकार्यविषय
त्वात्सनिस्य स्तुपेते एनेन अभिव्यक्ते निम्नायानुसरणे गौरवभ्रसंज्ञानन पुंसक पादानुवृत्तिरावश्यकेति परास्त गत्सुमायायज्ञानं नस्येवेति आधिक
नापेक्षया नुरनस्यष्क्रनत्वमितिनदाशयः नन्वेवमेतने का चरतिस्त्रेअसंयोगपूर्वग्रहणं रवर्णादिविशेषणं यथास्यारंगविशेषणं माभूदिसेन
रवर्णं नस्य एग्रहणास्यवैयर्थ्यं अनया अनुवृत्तयोरिस्यस्यैव विशेषणात् लुवृत्तिरिस्यादौ तु नरोषः ओः स्यपीति नियमात् विपरीतनियमस्तु नन
भसंधियोरितिनिषेधारंभात् इति चेन्न योरितिवृत् धातोरप्यनुवृत्तत्वेन न हि विशेषणन पाउकुमार्यादिस्यादौ यणन स्यात् न संघाटनार्थं
नस्तार्थक्यात् एनेनासंगपूर्वग्रहणं रवर्णाविशेषणं यथास्यादंगविशेषणं माभूदित्संग्रहणमिति शोखरः प्रयुक्तः धात्वपेक्षया नेकाचः श्रुन
त्वेन न हि विशेषणनापस्तापरतिक्रियाविस्याराबतीम संगरतिनहार पार्थधानस्ता र्थक्यात् नन्वेवमपि पदस्येत्यधिकारेण लत्वोर्थैवर्तमानरदुदुपस्य

अतोनुपसर्गैनिके त्वियांरापि वह्येति धाया रस्य चनग्रहणं॥ अन्यथागामादाधाग्रहणोनिपरिभाषयालक्षणप्रतिपदोक्तभाषादीनामग्र
स्याधाशब्दस्यापि ग्रहणापत्तेर्नग्रहणं नन्वेवंनलोपोनत्रस्यचनतः प्रसपस्यैवग्रहणापत्तिस्तैर्णपुनरस्यनुनलोपापत्तिरिति चेन्न· नभाव इति
लिंगेनपरिभाषायाअप्रवृत्तेः पृथिग्रन्तरत्वात्स्नातस्यैवग्रहणामिति त्वयैवप्रतिपादनात्र नन्वेवमपिविभाषोर्णोरित्यत्र ह्रदपरेनप्रसपस्यैवग्रहणा
पत्ताश्रोणुवीसत्रपरमपि सार्वधातुकमपिदिति त्रापितानिषेधाभ्यवलीयासत्त्वनेनद्वित्वविकल्पापत्तिरितिवाच्यं· विजस्यन्नागमस्यैवसंभवेनाप्री
20 धिकारेणनस्यैवग्रहणात्· नचसनःक्रिचीस्यनप्रसपस्यैवग्रहणापत्तिः नस्यासन्निसन्ननाकिंत्वि उगमेआत्वेतस्याभीपत्तेनातिस्थताल्लोपाप्रामाव
पिआहुणोचिकीर्षतीतिरूपंलोपेचचिकीर्षतीतिरूपं उभयोविशेषत्वेपिचीकीर्षतीत्येवेतिचकारान्यतरस्यांग्रहणयोरन्यतरस्यवैयर्थ्यापत्त्या
त्यानेनबाधानोरेवग्रहणात्· नन्वेवमपिआपोपोतिपन्मनुपुआपोमिरित्यत्रप्रसपस्यैवग्रहणापत्तिः अद्भिःसंस्तुनंश्सत्रअद्भिरितिनिर्देशोनना
धार्थप्रसयेच्चयेत्वांगेनस्यस्ययेरसनत्रप्रसपग्रहणेनआस्याः परिभाषायाअनित्यत्वबोधनेनादोषात्· स्वपंवेरस्तांगेनतस्रति सन्नेशब्दरत्ले· एवं
वंचसन्वलापर्यायरव्यानंजहिशत्रुमिसा पृष्टुंडांरमतंचुनस्तीकनेष्वंमिति महल्लापूर्वं· अतएवगुरुभ्रनपरिभाषयालघुभत्तअंगस्येसस्यरवंस्नं
संगच्छते· अन्यार्थंआवश्यिकापरिभाषानपेवनिर्वाहेअंगस्येतिनकर्तव्यमितिनदाशयः स्यान्नलोपइतिसत्रभाष्यंतत्पूर्वपक्षयुक्तिरितिनतद्बाध राम
कंनटुक्तंनन्वेवसत्रेकैयटेन· प्रसपामसपयोप्रसपेसंप्रसपस्यत्रपरिहारःसंभवतीतिः घसंज्ञासत्रस्थभाष्यमध्येकरेशयुक्तिः लक्षणप्रतिपदोक्त
परिभाषयापिनिर्वाहात्· तितिमस्यग्रहणंकर्तव्यमिति वार्तिकंनुक्तनरक्षानोरिसारोवर्णविषये· स्यामहृत्सासरत· नन्वेतंकेपदोपिअंगस्येति
सत्रस्थस्यन्यायाभिप्रायेणैवमरनरति सर्वेसामंजस्यमितिप्राहुः॥१००विशारदसाहचर्यादिति· ननुबहुविजयनेचनमित्सत्रवेतिनतुत्वंविजयनेरस्य
नचजेरव्यवहितोविः संभवतीतिकथंमहद्यपेयातन्निर्णयइतिचेन्न· विशालो· इत्यपचारइतिरनत्सत्रस्थाभाष्यमाभाष्येनउपसर्गातिरिक्तजयाति

भवमानस्तोपाश्रास्यानदेकेरथुक्तिः॥ निरनुबंधकपरिभाषयाप्यमोपिग्रहणानापद्यानस्तंगनैः॥ ननु निरआसमंनान्वयनिनलुलं निरानीयत्र
पात्वाभावार्थं आनिलोऽइनि सत्वे लोऽग्रहणाद्यकृत्ते ननत्वस्यारस्यानपरनत्वमस्तु भाष्यासंगतिः एवं नास्यानुदात्तेदित्यत्र उपादिष्टमाना रंता
रिसर्गस्य पुरुभुजा चनस्यनामिस्यायुपंभ्येओवदृपकसेनजहि शगुंरस्यादावनुदानत्वापत्तिः ममनभयजत्रपस्यैवग्रहणान्नदोषः इति चेन्न निराणीस्
त्रपर्याणस्यामिस्मन्नेवउपसर्गादसमासेपीस्येनेनणत्वप्रसंगतेरेवं शत्वात्. एतेनानयासापुनपररत्वग्रंथः भाष्यमाशयेन नयोग्र योगाणामनभि
धानामिसुपोनन्वयरात्तः॥ व्याख्यानात्प्रसपोरेवेति. धात्वादेः षः सः इत्यस्य प्रत्ययस्यालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापथणधातोरग्रहणमित्यर्थः
स. पिपस्तुपरिभाषयैवान्त्रमस्ययपोर्ग्रहणं स्तावकंचा अगर्गादिषुजिगीषु प्राद्युः अपाणामितिनिर्देशाच्च. जेत्यपरत्ति योगश्च. अन्यथा
नेममन्नित्यामिस्पत्रनिरनुबंधकत्वेनसंख्यावाचकं त्रिशब्दस्यैवग्रहणाद्युस्मानन्तोनिसंपत्त्यपुप्राख्यानदसंगतिः नचु निग्रहणे नविंशता वींदिषु
वस्त्रामांवास्यस्यवारणोपिनदविवक्ष्यांस्तानंस्रेणप्रयोगस्यदुतोरत्वेननेदंलिंगमितिवाच्यं. निस्वमिति योगविभागेनप्पदीनात्वोनं स्येषा
प्रयोगस्यभाष्यकृतैवधारणात्. तथाहि. त्रेर्मर्यमिप्रत्ययान्तस्य तिकान्तनीयांनान्त्रिएतेषुप्रयस्यादिस्यर्थः ततोन्नेस्वं नेदमपि धापकं निस्
विकल्पयोर्न्यवस्थानापत्तेः नापि निहन्तेम पोनित्यत्ववोधकं. एकयोगेनास्ति येः किंतु निहन्तार्थमनुवादेननित्यत्वाविधायकं. नित्यतं नायोगस्यवैद्धेरंश
खोनित्यं पाऽररतित्वत्. नवाहि नकदापि भयांउररंनिप्रतीयते. एवं चानिहतेयोयंमपसमंताउवस्येवनकदापि नभवस्येवेत्यर्थः तेन निहतेपि वासत्. अन्य
त्रापित्रांतस्यप्रयोगेन. तदुक्तं भाष्ये ऽन्यं तं मा विषयमेवयमास्यान्तकेवलस्यप्रयोगोमाभूदिति तेन यज्ञिः क्रीयते रस्यादिन. तथा चलिंगस्कस्तु. अ
तएवत्वेवेस्यत्रत्तशब्दस्यओदुः आपरस्मृतेआत्मधातोः घरूपेस्यचत्वपक्कत्यशब्दयोअनाम्नवतीस्वनामशब्दस्यचनग्रहणअनम्नवतिस्यारे
नढूदयोहिषणानामित्यरस्यादोऽगुत्वापत्तिः एवं स्कोः संप्रसारणमित्यादौ वसधातोनसेग्मेसवनसधातोश्च॥ एषुतुन्निनितात्तिकेषुदूदधातौनीति

स्येवेत्यादि नह्युक्तं मीमांसकवार्तिककृता विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत इति चेन्न । नियमस्याप्यप्रा
मांशपरिपूरणारूपफलबोधनद्वारा आर्थान्निवृत्तेः सत्वेन अभेदमाश्रित्य अत्र परिसंख्यायामेव नियमत्वेन व्यवहारात् । अत एव मेध्यदर्शनेन विधित्व
संभवेऽपि पुल्लिङ्गजातिदर्शनेन सङ्गृहीतानि निरस्याप्यसाधनपरत्वेन निषेधसूत्रस्य भाष्यं संगच्छते । मुख्यनियमविषये चित्तत्वदर्शनेऽनुतरसंगतिः । नचैवमपि
शिवादिभ्यः प्राचामरूपादिति किं न प्राप्तानदाधनार्थं इन एवापं विधिस्यादिति भाष्यमसंगतमेव । तेनिवाचकत्वं ह्युल्ग्रहणेन एतद्विषयेन रमहूतेरिति भाष्याशया
21 दिति स्यष्टमुपपत्ते । नन्वेवं गतिबुद्धीति सूत्रस्य नियमार्थत्वपरहेतुमतीति सूत्रस्थ भाष्यासंगतिः । उद्देश्यतलत्वपामाधान्येन तस्य विधित्वस्यापि संभवा
न इति चेन्न । विधित्वस्वीकारे उपजीव्यत्वेन पूर्वं कृतसंज्ञायां तन्नीयायादुर्बलत्वेन तदुत्तरं फलाभावेन गतिबुद्धीति विहितकर्मत्वस्यैव प्रयोप्सागसादीनां
कर्तुस्तृतीयानेति कल्पनावश्यकत्वया गतिबुद्धीत्यस्य कर्तुरिति कर्मत्वानुवादकतासाम्येन च विधिपेक्षया नियमे गौरवाभावेन परिभाषाप्रवृत्त्या भाष्य
संगतेः । यस्य हलः आदेरिति । आद्येहलं तांगानिमित्तस्य वस्य लोप इति संघातग्रहणपक्षेऽन्त्यलोपस्यानौ लोप इति सूत्रे याशिष्टो हल्ग्रहणं रस्येव यस्य लोप इति
यमार्थं संमाशं स्य अलोऽन्त्यपरिभाषाबाधेन तस्य विध्यर्थत्वमुक्तं । अंत्यस्य जादेरिति सूत्रस्य प्रमाणेऽर्द्धिभाषेति विकल्पवाधनार्थं त्वालापवादिध्यर्थत्वमुक्तं ·
अग्नेश्चलक्ष्यानुसाभरान्हल्ग्रहणमनुवर्त्य सामर्थ्यात् हलादेरित्यर्थेन विहितादिशेषणाश्रयणेन च तस्य नियमार्थत्वमुक्तमित्यन्यत्र ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ सत्यधा
तोरधिस्यादिति । अपिरेवार्थे । साहचर्यपरिभाषया सत्न धातोरेव स्यादित्यर्थः । वर्णग्रहणे च न प्रवर्तत इति । अत एव नेदम् इसोरकोरिति सार्थकं अन्यथा अ राम
तोऽभिसरुत्सप्रत्यये एव प्रवृत्या न हैयर्थ्यं । एकदेशीनोक्तेति । अत एव घुसंज्ञासूत्रेनदीनरेमानिषेधु इति वार्तिकस्य न रघु इति ओपदेशिकरूपाश्रयणेन समा
हितं । अन्यथा अनयैव निर्वाहे तदसंगतिः ॥ अत एव ष्णान्तलोप इति सूत्रे सशकारानुपादानेन नलोपविधाने तदितेस्यादावतिव्याप्तिमाशंक्य कुर्दिस्यनु
वृत्यासमाहितं । एतत्परिभाषासत्वेतु कुर्दिस्यनुवर्त्या विभक्तिविपरीणामेन एतद्विशेषणाभीतिप्रयासो व्यर्थः स्यादिति बोध्यं । नचार्थवद्ग्रहणपरि

गतिश्च· लटः शानचानचावितिसूत्रस्थभाष्यासंगतिश्च· तस्माल्लक्ष्यानुरोधेनानयाख्यवस्तुतेनित्यमित्याहुः ॥८७॥ विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान्· वि
धित्वं नाम अप्राप्तबोधकत्वं· अन्यनिवृत्तिफलकसिधायिपरकविधित्वमेव च नियमकत्वं· अत एव पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमे अभ
क्ष्यमाणेषु योगस्य न दृष्टत्वं· अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यादतिरिक्तत्वमिति· यथा यतिः समास एवेत्यादौ एवकारा· यथान्तलोपः सुपीति सूत्रे यान्तलोपविधौ कृत्वा
दिविध्यविषये पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य अनुपपत्तिनिरूपं· यथा वा अर्थवत्सूत्रे समासालिलिंग अर्थवत्समुदायाग्रहणरूपं· एवं च पञ्चनखा भक्ष्या इति शा
स्त्रेणापि प्राप्तकमप्राप्तमाराग प्राप्त भक्षणस्य नदिनरातिविषयकत्वरूपं निवृत्तिकत्वं तेनान्येषां भक्षणाभावे गम्यमानेनं द्रक्ष्यो च प्राप्त्यतं गम्यते· तथा
अतउपधालोपिनः इत्यनेन ङीपन्तेभ्योङीविधिस्थ उपधालोपवति रिक्त अन्तं न बहुव्रीहिस्थविषयकत्वरूपं निवृत्तिकत्वं· अत एव बहुधीवरीत्यत्र ङ्न्तेभ्योङी
विनिङीवन्नुवादेनराट्टेषः सिध्यति· अन्त्यं न बहुव्रीहिविषयकत्वरूपसामान्यसंकोचे तु मन्नान्तसिध्येः· एतेन नलोपविधौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य अनुपपत्ति
निरूपः अर्थवत्सूत्रे अर्थवत्समुदायाग्रहणरूपश्चेतिरत्नोक्तं निरस्तं ॥ नियमे उक्तानुवाददोषस्यासंगत्यापत्तेश्च· उक्तानुवाददोषश्चेति· एवं च तिरस्कृतमाहा
रहृगावेव अनुवादलाघवान्तरमिति द्विगुरेकवचनमिति सूत्रे अयामन्तेति सूत्रेण पूर्वोपादेशविधायकं कित्वे चोपदा यायेत्येन द्विहिन अथानुवादकं ला
घवान्न स्कन्दघ्निलोपाभाव वो धनमिसु यादिसूत्रे च यादेंदुधो वरैर्नैः अयमुक्तमिति नेत एवम छ्यः स्याद्यादिधिरेवेति· अत एव शीवादिभ्यो वरुति
सूत्रेपरग्रहणस्याशीवादिभ्य इत्नवाधनार्थत्वेशीवादिभ्योप्राप्तविहितमित्येवासिध्यमिति भाष्योक्तं संगच्छते· अन्यथा पदिलुक् सूत्रे भाष्य सामान्ये
नाशीवादिभ्य इति सूत्रे गोत्राधिकारसत्वेनाशीवादिभ्यो गोत्रे एव इत्नना य चेति नियमेन चारितार्थ्येण ग्रहणं विनानर्थे सिद्धे भाष्यासंगतिः स्यतः अत
यादिधेर्ज्यायस्त्वेनाण एव विधिस्यानन्तिजः इतिनत्संगतिः ननु एतस्य परिसंख्यात्वानियमत्वाभावः अस्ति च नियमपरिसंख्ययोर्भेदः यापि
कासाम्यं प्रापरि परिणफलकोहिनियमः यथा एनचः कृत्तद्धेष अनुदात्तङित इत्यादि· अन्यनिवृत्तिफलिका च परिसंख्या· यथा धातोस्तन्निमित्त

नद्युनिसूत्रे भाष्ये एव समाधानात् । नच ऊङ् । नरस्य नुरुत्तो ऽभ्युः । अस्तु रित्यनुनुङ् । परत्वादिकल्पापत्तिः । नचानद्युतिसूत्रे णनुनिस्पनपो जुस्त्वविधाना
न्निस्तारः । एवं हि आनरस्य स्पविपर्यस्ये । अनन्नुरस्यादौ नुस भाजापत्ते रितिवाच्यं । भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनादोषात् । लङ् । पदो
त्तरपापेक्षयो ऽस्त्वात्तु परस्वाद्वाप्यपणो गौरवाभावात् । योगविभागसामर्थ्यात्तिनुसभावमानस्य निपमस्तनिरत्ले एवं सत्त्वाधानात् । नचैवमपि
सर्पिः । जुरवामित्यत्र परिछेदुपरिछेद्यकभावेनान्नपातस्मामानाधिकरण्याभावेनअपात्वमिति इति समानाधिकरणसमर्थवदिमतेति देषाप्रसा
22 क्तापत्तिः समनुरस्मसो ऽरितिवृत्त्युस्य अव्यावृत्तिनत्त्वे ननरोषद्दनिवाच्यं । अस्ति सामानाधिकरणोऽप्यमेतिवात्तिके कपावस्यन सापरिमाणे प्रय
मे त्यस्य परिमाणे वर्तमानात्स्त्रानि परिकासस्य थमेत्ये वार्थः । नयाचसर्पिः । जुरवामित्यत्र सिंहोमाणवकइतिवत् लक्षणयैव अभेदयोधात्स्यकत्वे
नसामानाधिकरण्यस्य सुरुत्तत्वात् रस्याहु । वस्तुतः परिगणनाभाव एव नदुक्तं शाकोरितिसूत्रे कैयटेन । एतच्चोदाहरणं नतु स्ववार्त्तिनविभाषाणां
परिगणनं अन्यासामपि संभवात् । अतएव अजेर्व्यघञपोरितिसूत्रे वालिवीत्यत्रो वेत्यनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषात्वेन घञपस्य रक्षभावः । जुहिसा
घार्थधातुकेषु वा अन्यत्र तिसमेवेत्याश्रित्य व्यपायो रितिप्रसारणानं भाष्ये । अतएव अग्नीरग्नीन्विहरे त्यादौ सुनत्वा नयेवा निरुक्तवहु
रुग्रहणपूर्तिन्यासस्यापि माधवेन योगविभागेन प्रसारणा नपरंभग्नीत्येवल्लोके निसत्वस्तुं भाष्यं संगच्छते । अन्यथा प्रसारणानेवानिरूहु राम
त्वार्थत्वाभेनेतरसंगतिः । किं च परिगणनस्वीकारेण धातुलोपसूत्रप्रसारणानेदेश्नुः प्रीमज ऽस्यादौ अनयाकुरुद्व व्यभावसाधनपरता
रत्लग्रंथसंगतिश्च । एवं ननेस्यत्र नलोपाभावार्थं निलोपोनजरूपत्रे रात्रेरुनीयतो विभाषापदं मनुवर्त्य अनयानेलोपाभावसाधनपरत ग्रं
थासंगतिश्च । एवं व्यवस्थित विभाषेयं तेन शौधिके बेवेदं अभ्यागदेशावाचिकोऽद्दे वरतयो प्रवृत्तौ । धिकुपिने ति शब्देदुर्गोरबुरासं गतिश्च । एवं क
निक्षत्वेत्यत्रानंसाद्दस्वरकारस्थानिकेकारादेशो ऽपव पूर्वस्य साधुत्वं न दृस्य कृकारस्ल्कारस्थानिकेकारादेशो एवो नरस्य साधुत्वमितिनद्भयासं

नकेवलं व्याप्तिः आश्रयणेन नियमस्य विधानात् केवलस्य सेर्वं नपीभावः पीनांपुः पीनमधः पीनंपुण्यं पीनमुत्तीकमेसादि नन्वेवं कारीषगंधी
पुत्रस्य नत्वत्ते ह्रस्वमुत्ती कन्येसादि नन्वेवं कारीषगंधीपुत्रस्य नरकोह्रस्वइति ह्रस्वापत्तिः एवं पापे भिनिवेशइत्यत्र अभिनिविशश्चेत्कर्मत्वापत्तिः म
मनन्विभाषायुरा परस्मनोआधेविभाषापरानुरस्माअंसेपरिरूपणेरस्युनोन्यन रस्यांग्नह्रपानुह्रस्याएतस्याः आश्रयणान्नदासम्नएतएष
येषु अभिनिविशनामिति समर्थस्त्रस्तु भाष्यप्रयोगः संगच्छनइति चेन्न अप्युन्मार्गणीकुत्तमित्यत्रइकइति ह्रस्वस्यांएकाशः ह्रस्वस्यवैकल्पिकत्वे
नतदभावेसंप्रसारणाच्चेतिदीर्घस्यावकाशः स्वप्रसंगेउभयप्राप्तौ परत्वात्संप्रसारणदीर्घत्वमेवेतिसंप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये एवसमा
धानात् एवमंतेअभिनिविशनामिति भाष्यप्रयोगेपाअभिनिविशिरस्यनुपयोअविकृतापारायपत्राश्रयणं नचैवनस्त्रनमहतिक
स्यनेनादोषात् नचापवादविषयेउत्सर्गोभिनिविशनेइतिप्रातिपदिकेस्यादिस्त्रस्तु भाष्यप्रयोगेचआपवादवादविषयइतिमतिसम
मीतिनदोषइतिस्यष्टनादिदां वीरंज्योतिहृदये अस्यप्लोकोदीवीपतेरस्मादोस्यवस्तिनदिभाषात्वादीकारयोः स्वरितः दीर्घत्रिवेणेनदान
एवेतिप्रवस्त्रानु छंदसिआयायुमानहृत्त्वाभावेननमस्वेविधीनांस्यवस्तिनत्वेनसंसाध्या छंदसिप्रवस्तिनविभाषाभविष्यतीतितु
ह्रविधायकम्लीग्वाम्णो छंदसीतिसत्रस्तुभाष्यप्रतिपत्तिनइभिप्रायकमेवेस्पष्टोवानात् मंत्रे मंत्रे स्वर्पयासपोएकमनुनिर्वेदूचानंतं तेनेतीयाणासु
भपन्नापि त्रैस्वर्पर्इतिविभाषाछंदसीतिसत्रस्तवय्ययस्त्राअनुमैतेतिस्यष्टंनशोरल्वरे नन्वेवंयानुवानुरस्यादोलोपेलड् दिस्वतिरेफोनलडः शाकय
पनस्यैवेतिजुसापत्तिः एवंजुजुतुः विदत्विदोसिजभ्यस्तेतिजुसापत्तिः प्रमतुलादोलड् दिसत्रादिदोसलटोर्जुस्यलोवेस्यनुवर्यभनयानदोषइतिचे
न्न लडः शाकटायनस्येतिसत्रेनित्यंङिन्तइतोलोपः दितिनुवर्त्यालुङि सिचित्वलुङि स्यानसरपेनतावधानातिङ् प्लेनुसविधानाच्चलुङि नदस्यस्य
सज्जेवेपर्युसानानन्नातिरिच्यमानंलङ् ग्नह्रपांविभज्यनियमस्त्रापयंस स्वैवपोलड् नस्येवसेर्जुस्तनतलङ् वद्वावेनप्रामस्येनिलोलोलङ्‌वु

धादिपदानां यौगिकार्थकत्वमपि असमर्थमभिव्याहारेणाप्रतिबंधकत्वकल्पनात्. ननु स्त्र्यादिषु अनुकरणभूतो मान्त शब्दो न यौगिको नापि रूढः इति चेन्न.
अर्थवद्रूपपरिभाषया अनुकरणभूतमान्तशब्दादपि अर्थविशिष्टानुकार्योपस्थित्या नत्र ऋदिजोपस्थितेः प्रतिबंधकतया योगार्थविशिष्टरूपस्थितिस
भावेनारोपात्. रक्षकाराधिकरणेति. आदिष्यो न्तो भजायेनेविट् कृद्वांगन्तयोर्न्यायात्. कृद्वायांकरणोवैकृप्यात् विन्तास्त्वेधवृधिः स्त्रनः आदिष्येणाकरिष्यं
२३ तुरस्य कारः भजायतेः इतिमनुः नरधिकरेणोहियोगेननन्तनाहिजैस्त्यायौः अनातृद इति संभयप्यविपादिमत्वायोगार्थएवेपूर्वपक्षं कृत्वाह ऋदेः आवल्या
त्सएवग्रत्येनेः नरन्यथानुपपत्त्यातस्याध्यपनादिकल्प्यतरति सिद्धांतितं ॥ ९६ ॥ ननु घानाशयनेनेति अभिधेयवाच्यर्थशब्देनबहुव्रीहिः शब्दपरेणसामा
नाधिकरण्यमिति भावः ॥ अव्यक्तिनविभाषयाकार्याणि क्रीयंते ॥ कविदिति शेषः तदाह लभ्यानुरोधादिति शास्त्रोरिनीति नचाहिदेवुन्यानोगलोप्याह
इतियोगेचसदिधिः सिंव्ययस्तेनविभाष्यं नेगयाक्षः सांशिनभ्रश्सुकं नन्वदेवग्रानश्स्यनतुदविदेनत्वंन. गतदस्यनविभोषेतित्वं. न्वादरस्यन्नविभाषा
न्वहदनिणः इतियोगेहंनीनिपत्नायनरस्यन्नलक्षणाहेत्वोरितिशान्तशानचो. सांशीनभ्रनरस्यभ्रशास्त्रोरिनीतं. नेविधयः सिध्यः एकास्मिन्विषयेनावि
भाष्यंतेनविकल्प्यंते. किंतुविषयभेदेनभावाभाविस्यर्थः एतन्नु परिगणनं इति विभाषा उदसीतिसूत्रेपारेवुरहनः अनएवशंद्रेनिसार्थकं अन्यथा
गवासरवुगवेद्वेपिनिसावदि. सिध्येतदेष्य र्थं ॥ वाल्यपीसनेनसां नानिरांवानां नानिरांनिस्य मिनिप्रवृत्ता तुदाल्यपीसस्यस्त्ताने त्यापिचवामः इति
न्यासेनवार्तिकत्नेनैव साधितेस्यलेवः ॥ पट्टरागीत्यादौ नहिहनीतिदीर्घस्तु सत्यभिधाने यथोपादिरूपमिस्तनुशस्ता संसाध्यः ॥ नचैवं प्यायः पीत्नविभ राम
भषाभ्यवपूर्वस्मेसनुवर्तमानविभाषाव्यवस्थितविभाषात्वाभावेनस्यागेति स्वंपीनंमुखंअन्यन्नप्यानः पीनः स्वेदः सोपसर्गस्यनप्यानः आ
ङ्पूर्वस्यांधूधस्येस्यादेवापीनोधः आपीनमधः इति व्यवस्थानासिध्येदितिचेन्न. विभाषग्रहणाननुरुन्ते रेवंभाष्यतोलाभात्. एवंहिनन्नभाष्यं आ
ङ्पूर्वरिंधूधसोरेव नेहआप्यानश्चंद्रः नद्या आङ्पूर्वादेवांधूधसोः नेहप्यानोंधुः प्रप्यानमधः ॥ आङ्पूर्वादेवेति नियमेनोपसर्गांतरमेवानिवर्तते

परिच्छेदकत्वात्कमान्तशब्देपि स्यादिति· ननु परिच्छेदकत्वाद्विमानशब्देन स्वरशब्देन समासे मानापि तद्भ्यांसस्येति यत्नं अभिधानेनिन्यायेन यादितं वासादिभ्यस्ते
निरूढभावाभ्यामेव पश्यतोः तदन्यस्मिन्नेपि श्रीवृत्तिधाभावसिद्धिरितिचेन्न· तस्य परकार्यविषयत्वस्योक्तत्वात्· नेनेतिनन्वेवं किमर्थं स्त्रीलिंगनिर्देशः स्त्रीलिंगोयं
मान्तशब्दः तत्र यथा स्यात् तद्रूपमाभं तत्संमीमीनेसं मानासंमानुरूपसंसंमान्तरितिमानुरूपसं स्योति सत्रस्तु स्त्रीलिंगनिर्देशप्रयोजनं परिभाषायां संगतिरिति
चेन्न· न्यायानुसारिण्या येस्त्रीलिंगनिर्देशः संबंधिशब्दस्याभासित्वनरत्वानस्यैवम्न्हपास्य सिद्धत्वादिति के परेनैव समाधानात्· पुनर्नैव न न· अन्यथास्त
त्रैलिंगवचनमनंत्रभिस्पनेनतस्यानंत्रयानरसंगतिः नाहशस्त्रीवाचकमान्तशब्देउत्तापनेदुर्धरित्वात्· ननु चलिंगविशिष्टपरिभाषयामापीरिति
स्पष्टं शोरवृरे· ननु अण्विषयेभस्मांदरतिपुंवत्तान्नास्य परिच्छेदत्वान्विनः स्त्रियां वर्तमानत्वं· न च समाहारद्विगोस्तद्विनरतिन पुंवद्भाभिः समाहारद्विगो
स्तद्विनाभावस्य द्विगोर्लुगनपत्ये अध्यर्धपूर्वादितिचसस्तेशोरवृरेस्य ष्टमुपपादित· त्वात्तत्रापिवकुश्रीहेस्तद्वितः नयासानिव घतम्भेमिनिसंकरापतेः रीति
चेन्न· माश्रीसंज्ञांतः रतिप्रादिसमासेपुंवत्ताभावात्तस्वरोपरस्याप्रधानात्· वस्तुतः नेदं एतन्यायस्यासाधारणप्रयोजनं· ननांशादिसाहे चपैणाधिस
संबंधिकजननीवाचकस्येवम्न्हपासिधिरिति नषट्स्वस्त्रादिभ्य इति सत्रशोरवेरवम्रतिषाद्नात्· नरनादिलिंगीनेति· इदं च पंकजशब्दे पंकजनिकर्तृत्वरू
पावयवार्थान्वितपद्मत्वविशिष्टबोधनिर्वाहाय· तथा च योगिकरूढस्थले लक्ष्यं प्रतिवृध्यप्रतिबंधकभावानेयोगरूढस्थलेरतिबोध्यं न च नरादिलिंगीत
रूढेरप्यंनिबंधकत्वे पंकजपदात्कदाचिन्नयोग प्रत्यापंकजनिकर्तृमंरूकादेर्बोधापत्तिः अनुभवनतकत्वारूपायाः शक्तेः फलबलेनयोगार्थान्वितरूढ
र्थनिरूपितत्वापारवस्त्रीकारात्न तन्त्रेवंभ योपंकजमुत्पन्नमित्यादौ केवलरूढ्यर्थस्य बोधानापत्तिरितिचेत्सत्यं· तत्रनास्यर्थस्य हस्य नतसदस भिहारस्य
ज्ञानतद्रूढ्यर्थयोगार्थबोधे प्रतिबंधकत्वस्वीकारात्काराननसरसमभिहारस्य केवलनन्तरूढ्यर्थबोधेकारणत्वस्वीकारात्तदा अदोषात्· मतिवर्धिकेति· एतत्प्र
योजनं अश्वगंधादिपदेओषधिविशेषार्थरूपायोगवाचोधः ननु अश्वसंबंधेधवनपावाजिशालादिबोधः वाजिशालादिपदसमभिव्याहारे तु अश्वगं

त्वानाङ्गं तत्प्रधानविशेषणरूपप्राधान्याभावेनाश्रितत्वाभिमानितिनिवेधाप्रश्नेनैर्दोषः नत्वर्थे अनावश्यप्रयोजकदोषास्तिलभ्यानुरोधेन व्यवस्थितिनत्वं·
अनन्यवपंचवंगवदुत्वमप्रधानमपिव्याख्यानान्तरस्याप्यर्थनिर्द्वाजसन्नेवदुत्वमप्रधानमपिव्याख्यान·नेनांगानातिङ्गं नोभस्यंगरसेवेनिस्य एवं
द्वाजसभाष्यकैयटयोरीतिशेखरः संगच्छनरस्याहुः॥९५॥हेतुमतिचेत्यत्र भाष्यकैयटयोरीति· नन्नहिहेतुमतीत्यस्यप्रत्ययप्रविशेषणं संदूष्यम
स्यापार्थविशेषणत्वपक्षेपानुपपत्तोरेनंरेवहनोपद्धरनेनेत्यत्रप्रयोज्यस्यांतरंगत्वादुपजीव्यत्वाच्चकर्तृत्वस्याभावपिप्रयोजकव्यापारस्यप्रा
२४ धान्यानकर्मत्वमाशंक्यगतिबुद्धीत्यस्यनियमार्थत्वेनपरिहृतं· साधार्द्दीपनरस्यप्रकर्तुरुपादानत्वेपिकर्मत्वमयुक्तलकारस्यध्वर्थकर्तरीति
ननमपीतिसत्त्रस्थकर्तृपदस्यस्वनांगोपलक्षकत्ववननस्यप्रयोजकरतिसूत्रस्थकर्तृपदस्यापि धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयपरूपस्यत्वनत्रो
पलक्षणंनतुमत्तंतकपरंइतिनदाशयः॥फलं चास्याः मलकेनोपरंशंभुंक्ते इत्यत्रकरणेल्यनीपासिद्धिः अन्नहिमलकस्यदुभोजेनशाब्दान्वयः द
शनेआख्योभ्ययः एतावतैवसामर्थ्येनप्रत्ययः समासश्च· एतेनउभयत्रशाब्दएवान्वयउक्तिः कोसुधादिग्रंथविस्मरणमूलकेवेतिध्येयं· तथा
तेचमूलककस्यआहस्यापस्याउदाहरणस्यैवअसंगत्यापत्तिः॥प्रकृतेनानास्यैवप्रयोग· उक्तोदाहरणोपरत्वेनापिल्यनीपाः नध्येः प्रतिपादनात्· किंचत
त्वीकारेग्रामंग्रामासाथवागन्तुमिच्छतीत्यत्रगमेर्ग्रामः कर्मइष्येतभेकर्मणीइतिसन्सन्नस्थभाष्येपोक्तांप्रसज्येग्रामस्यकर्मताचेततदर्हेबाधिता राम
द्वितीयायाएवआपत्तिः नचापवादविषयेणन्यायाप्रवृत्तिकल्पनान्नदोषः॥ चेतुष्प्यां गमिकर्मत्वनिमित्तकद्वितीयापवादत्वेपिइच्छाकर्मत्वनिमि
त्तकद्वितीयापवादत्वाभावात्· नाहशकल्पनेमानाभावाच्च· किंचमोक्षमिच्छतिभवतीत्यत्रकर्मत्वंबाधित्वाप्रधानानुरोधिअधिकरणसंज्ञायांस
प्तम्यापत्तिः अधिकरणसंज्ञांबाधित्वापरत्वेनांतरंगत्वेनकर्मत्वप्रतिपादकसंप्रमीप्रकरणस्थमंजूषाग्रंथविरोधापत्तिश्च· मोक्षेइच्छास्तीत्यादौ
नुप्रमसयोपानासिद्धेच्छाहाराअस्तिक्रियायामन्वयस्याविवक्षितत्वेन अधिकरणत्वं· प्रकृतसूत्रभाष्येउदाहरणत्रान्वयेनुकर्मतास्पष्टमेवेत्याहुः ९६

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः लौकिको यं न्यायः यथा सैनिकानां जयेपि लोके राज्ञ एव जय इति व्यवहारः बहुष्वपि सैन्यस्थेषु कोपमिति प्र
न्मोऽसुन्दरं च· शास्त्रे अस्य स्वीकारे च· अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादि सूत्रे ग्रहणं ज्ञापकं॥ नहि यथार्थत्वेनैव सिद्धे सदृशः प्रत्यासत्त्या समस्त्रीत्वादौ गुणभू
ते सादृश्ये यथा स्यादित्येतदर्थं· तत्र न्यायात्स्वीकारे तु गुणभूतस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति नन्दैः पद्मस्य कुम्भेष्वेसा दुः॥ नदीषु इति· अयमाशयः स्त्रीपुं
वच्चेत्यत्र न लक्षणप्रत्ययवर्तने· न अनव्ययेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसावेव परामृश्येते नो तु अप्रधानावेव· अनेन न्यायेन प्रधानस्त्री तु पुंस्त्वविशिष्ट्योरेवैकशेषवि
धानात्· न च स्त्रीत्वादेः प्राधान्यं न त्वान्यपर्यन्ते रूढिनस्तस्य विशेषणत्वरूपं ननु इतरविशेषणत्वाभावात् न प्रधानविशेषणत्वरूपं· अनन एव काशी
कृत्तिनाम्नो क्रौञ्ची मांसप्रधीने काशिकृत्स्नाप्राप्रणीत्यादौ प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वेऽपि यथा प्राप्त्यलक्ष्ये लक्षणन्यायेन समस्तादितं अनुपसर्जनादिति सूत्रे
भाष्ये· अन्यथानाद्याप्रधानविशेषणरूपप्राधान्याभावेन न तत्संगतिः॥ अनत एव प्रियसक्त्वा ग्रामण्येन वद्धूनिदंनि एवं पुनरेतदुदं न तत्सादौ अनड्नुमा
दिसिद्धिः आलिङ्गितान्स्व न पुंसकत्वं न तदन्यप्रयोः मतिमनादिः नन्विरूपितं पुरस्य विशेषणमिति· नन्वेवं प्रथम लिङ्गग्रहणे चेत्स्य अवयवस्त्री विषयता
त्तिस्वमित्यनेन प्रसारण्यानपरवत्ताप्राप्ताविति सत्रस्तु भाष्यासंगतिः कुमार्यैश्रियपायेप्रत उक्तप्रधानस्त्रीत्वाभावात्॥ न च यथोद्देशपक्षाभिप्राय
कं ननु· अवयवो स्त्रीविषयः नदाख्यानदीसंज्ञाभविष्यतीत्यनुरभाष्यविरोधापत्तेः अन्यथा अस्त्रीत्येवदेन इति चेन्न· अवयवस्त्रीविषयतात्ति
स्वमिति भाष्यस्य समासविषयेऽपि तेषां नित्कं न कर्तव्यमित्यभिप्रायात्· किन्तु पादिविषयेत्तु न तत्कर्तव्यमेव प्राधान्येन न द्योधकत्वनिषेधेनमानमिति शे
त्वरस्तु समासाभिप्रायक एव· उक्तरूपप्राधान्यस्य समासेऽविद्यमानत्वात्· कुमारीशब्दस्यानित्यस्त्रीत्वेन शनाचापि विशेषणत्वानपायाने स्त्रीलिङ्गरूपा
र्थबोधकत्वेन नदीसंज्ञेति न सर्वथोत्तरस्तु एतन्यायाप्रवृत्तस्याभिमानेन· एतेन प्राधान्येन न द्योधकत्वनिषेधाभावे कुमारी वा न मम्मीत्यादौ नदीसंज्ञा दु
र्वारेति परास्तं· वस्तुनः उक्तरूपप्राधान्याप्रयपणो पंचभिरंगीभिः क्रीतः पंचगुंगः स्यन्न आलिङ्गिनामितिम्प्रानिष्ट्वे लुगनापत्तिः प्रमनत्वनरविशेषण

स्य त्वद्वचनं चरितार्थं· अत अवग्रहस्ये काजिति सूत्रे भाष्ये इत्यादिषु प्रकृतिभावे कृते किमुदाहरणं स्येन्दुः आदेशस्यासिद्धत्वान्नेति समाहितं अन्यथान्यायेनेन
रथाख्यानद्वसंगतिः नदुक्तम सिंध्वत्सूत्रे कैयटेन बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यदि पुनेनद्वाधकेनानिवर्तितं न प्रवर्तते उवङ् तु निरवकाशत्वात्प्रवर्तमाने तु कि आ
त्मानमदर्शयित्वा प्राप्नो बाधितुमिति· फलं चारिनागागरि स्यादौ यलोपेनानुलोपबाधो न कुर्यादित्यत्र उल्लोपेनोत्त्वबाधोन· भ्रपानिस्यादौ ओर्गुण इत्युभ
आदेशस्याभीयासिद्धत्वान्न· दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च· न च भ्रमेत्यत्र चारितार्थ्यं· लोपस्याभीयत्वेन तत्रापि गुणापत्तेः अत एव न लोपः सूत्रे भाष्येऽनव
काशोत्वं न लोपं बाधिष्यते 'साव काशोत्वः कोवकाशः अनंस्य इत्युक्ता रूपरात्रीति ज्ञापकेन समाहितं· अत एव रथीनरः स ईद्दधिनः इतीत्वेन नलोप
बाधोन· अन्यथालोपं बाधित्वान स्येत्वेनस्यासिद्धत्वदेकादेशशास्त्रानदासिद्धिः एवं अक्षण्वंनद्वस्यादौ नलोपासिद्धिः अन्यथा अनोनुडित्सनेनन लोप
बाधापत्तिः एतेन अष्टत्वमिति प्रतीकमुपादाय बाधित्वोति घोषइति नव्योक्तमपास्तं॥ प्रकृतिचरांप्रकृतिचरइति न्यायेन रत्वमुडित्यादौ जश्त्वं बाधित्वा
पकारस्यैवापत्तेश्च· अत एव पक्षाभिस्यादौ कुत्वादिसिद्धिः निमित्तेन कार्यित्व बाधकप्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वान्नेमौ रहाविति भाष्यप्रामाण्या
द्वा· एवैव सर्वं संगतिः अन्यथा धात्वंशो मइ र् रइत्यत्र रेफस्याद्वित्वापत्तिः अचः परत्वाभावेनानमिनत्वात् प्रास्याकार्यित्वस्यानिरपवादत्वात् इत्याहुः
नागेशास्तु आद्यस्यैव युक्तत्वमित्याहुः अहष्टेनापि पिशाचेभ्रुवादर्शनात्· अत एव दातेर्विंशतेरिति सूत्रे निग्रहणं चरितार्थं· अन्यथा नविंशतेरित्ये
व वदेत्· धसोरित्यत्रैतद्ग्रहणं तु नत्तोपकं· विभक्तित्वनप्राप्येति प्रवोक्तयुक्त्या चारितार्थ्यात्· रोधियेत्यादौ वारणपरिभाषया लघूपधगुणापत्ते
श्च· तुग्युरावितिवार्तिकं तु बाधकाबाधितप्राप्तिसंज्ञामितिमतानुसारेण प्रवृत्तं· मतान्तरे तु नन्वारम्भव्यं· असिद्धवत्सूत्रस्थकैयटेऽप्युक्तप्रायम
त्वात्तैव प्रवृत्तः यस्य हलइति सूत्रेऽपि यग्रहणापत्तावेति नादितेस्यादावल्लोपबाधः अत एवैतस्मिन्सूत्रे संवानग्रहणेन कन्यायेन यलोपोऽनो लोप
स्य बाधस्यादित्युक्तं कैयटेन· अत एव शाधीत्यादौ शादेशेन रं नेत्वं शादेशेनाधित्वबाधकात् विभक्तित्वन प्राप्येत्युक्तेर्न· प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्थभादेशस्या

सिद्धत्वेन वारणपरं भाष्यं न तु एकदेशयुक्तिः अत एवासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये प्रेच्छस्यादौ प्रादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोतीत्याशंक्य एवमपि दिलो
पो न भविष्यतीति समाहितं अनेनैतस्य छत्वमेव न तु न्यायस्यासिद्धविषयेऽप्रवृत्तिर्दर्शिता· अन्यथाऽसिद्धत्वेन तपोरप्रवृत्तावपि सन्निवृध्यादिलोपस्यदु
र्वारतापत्तेः एवमेव भूयानित्यादौ गुणो निराकरणीयः उकारोच्चारणसामर्थ्याच्च यणमपि न कार्यमिति तात्पर्यं· अत एव ओभी साभ्यासस्येति सूत्रे भा
वितिसार्थकं· अन्यथा अभ्यासेनेति न्यासेन आगमेन दित्याद्यनुवृत्तस्य णत्वे अभ्यासस्य तन्निवृत्तिरित्यनेनासिद्धेन हैय [illegible] एवमेव नन्वाभ्यासस्यानिरर्थक
त्वादनीनेरिति नस्यादिति वाच्यं· [illegible] धातोर्द्वितीयैकाचोऽर्थवत्ताभावेन नाहं शास्त्रं केः स्वरूपमाक्षिपेव परान्क्रियेति नियेन परा हन्त्वान्· अत एव रहाभ्यामि
ति साक्षाच्छुनेनानि मिन भावेन कार्यत्वं वाधो इ पवरः इति सूत्रोक्तः संगच्छते· प्रकरणप्रकरणमसिद्धं न योगे योगइति पक्ष [illegible] रघाभ्यामिति स
मे समानपदग्रहणेन नन्नस्या रवुडे एवमहृते रीति पर्वपदात्संज्ञायामग इत्यस्य स्थानि य मार्थस्यायोगात् पुनः रसि स्पष्टमेव उपसर्गादसमासेपी
ति सूत्रे समासग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव· स्त्रादिष्वभ्यासेनेति सूत्रे अभ्यासेनेत्यस्य आधिनत्वावियादेश्चारितार्थ्यं भाष्ये अभ्यासस्येत्यस्य निपमार्थं तु प
रभाष्यसंगतिः क्रिंन प्रसस्य पस्येति सूत्रे प्रसग्रहणाभावे किं प्रस पादेसावकाशो वेरेकत्वो यो अनवकाशे कृत्वेन वाधेन सावकाशं कृत्वं कोव
काशः अनन्यः कथं पुनः प्रसंगे अनन्यस्य कृतं स्यान्नइति भाष्यस्वारस्यात सुरे समपि सं भवे वाधनं भवती लोपं वाधित्वा कृते न भाव्यमिति सूत्रस्मेव
न न्यायस्य निपातप्रशनिर्दर्शिता के पदे न· अत एवानचि चेति सूत्रभाष्योदाहरणवाक्य इति संगच्छते अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वाज्झत्वे परे नाद्विधी एम
यमहिर्वचने इति चर्त्वेन नो दित्वे चर्त्वस्यासिद्धत्वाग कारे प्रशीयपरे पूर्वत्रसत्वां जश्त्वस्य गम्यवगायनि· अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नवरविरिचे
ति चर्त्वसंभावनापि नन्वपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्य स्मदित्वे जन्मेदित्वाश्रयस्य कार्ये चर्त्वेऽपि असिद्धं नेस्यर्थ इति न दोष इति वाच्यं· मानाभावात्
नरयुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्· एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्र मितिवृत्ती उपपादापवादि तेति शेषः अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वामित्युक्तं भट्टैः ए

पोज्ञाप्यत्वांश्नियास्यं. एवं ज्ञापनेपि भाष्यासंगतिः प्रयोजनस्य अहो इत्यमित्यादौ चारितार्थ्यमिति राकतुं शक्यत्वात् इति चेन्न. ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन
नरनाभिधानादिति स्पष्टमुपाने. अत एव औपीदित्यादौ सिद्धिर् ध्यानाऽऽगमबाधः अन्यथा मारु. योगेनिषेधेपि प्रापि मानत्वे न तदसंगतिः तथाप्येपर
वसिष्ठांतो आम्रेनः चारितार्थ्यमन्त्रे वक्ष्यमाणो नगो ग्लुक्निति सन्नंपातिं चिह्नस्य णप्राप्तविभक्तिस्वरस्यानिषेधकमिति अभ्रसन्ने असिद्धवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च
26 भाष्ये उक्तत्वेन दधीन इत्यादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्ति विषये स्यचारितार्थ्येन नास्य नदपवादत्वं. परत्वेन मकोदाहरणेन ह्रा धकत्वं. दापी च इत्यादौ तु सनीशीह
स्वरतेन नन्यासो अनन्तिन इति भाव वृषक मिति भाष्यात् ऋदः पंथा इति गन्धे न घोरवरे अस्मिन् इत्यादि रिति सूत्रे रूपपरिभाषेयं पाठितेनेरको यीदिमित्यादौ यंजन
स्पष्टध्यभाव फलसुपन्नस्य न च नेटीति निषेधः न ग्रहत्वं तस्येस नुदस्यानादि विषये परत्वात् धुत्वं नल्क्षणयास्यार्धधे बाधेनानयपेन ना प्रापि न्यायाभा
वे नास्यात्तेन निषेधेनाबाधात् इति सिद्धिरिति सूत्रे शेखरे च. अत एव कृतनाल्कनमसृंगीनि संदस्य तुदनी सुदाहरणं संगच्छते. अन्यथा तु दन
इत्यादौ कृति नेति निषेधेपि गुणस्य नाप्राप्त्यान दसंगतिः ॥ घोषवचनं पि संज्ञायां कर्तुं यदन रस्याहि परं कार्यत्वात् हि संज्ञाप्राप्तीनिति आकडारसू
त्रस्थ भाष्यमपि न तत्क्रन्यायमादायप्रवृत्तं. किं तु इत् हस्वत्वं यू द्वि. नि इति न्यासे इदित्येन विहितनदीत्व स्यैव सखि पति शब्दे चारितार्थ्येपि हस्वांशेन वि
हितनदीत्वं स्यानवकाशत्वामिस भिप्रायकमेव अन्यथापति शब्दे प्राप्त घि संज्ञायाः प्राप्तिमात्रत्वेपि सख्यवयव भिन्ने कारेकारांत समुदायस्य
घि संज्ञा विधानेनं सखि शब्दे घित्वस्य कथमप्यप्राप्त्या शेषघ्न हृथा वृषकत्वस्य दुर्निवारत्वात्. ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां नराज्ञो न कं कौण्डिन्या राम
येसत्रन्तो कपातिकि भाष्यादिप्रामाण्येनापवादत्वासंभवात् नीपतेरिति स्पष्टमुक्तो नोदिदीयेद्यादावेडवडे. अत्र इति तु पयागत हृणस्य इत्युक्त. पुत
क्षणत्वेन बोध्ये साहः ॥ अत्रेदं विचार्यते. ॥ आसिद्धविषयेन क्रन्यायः प्रवर्तते न चोनितत्रासिद्धेनासिद्धस्य बाधायोगात् इंसमेव युक्तमिति केचित्.
अनद्यसोरेधाविति सूत्रे एङ्हणं चरितार्थं. अन्यथा इमइति न्यासेऽनेन न्यायेन तालोपाभावस्यानइर्थं. अत एव म्युपावुवङ् पथोरितिवुकः सि

भाष्ये मा मा पच्यान् आम्रपोभ्योदधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्रेदरात्रौ न दीयतां इत्यत्रापवादस्त्वासंभवे निपतेरिसुपपादयितुं चकुः अदेनदापान रमणीयं न आहि किमुतो
तेंविण्वद्विगुणबाधेनिरवकाशत्वमूलकोपेन नाम्राभिम्याप्यः अहोस्वित् सत्यपिसंभवे बाधनं भवतीति· नाद्यः अनिजुगुहतुः निगीर्णकारिपीवेसादेरे उत्सर्गमात्रविवि
षयेअपवादस्यचारितार्थ्यात्· नाद्यस्य उत्सर्गप्रवृत्तुनरं अपवादस्यचारितार्थ्यात्· कृमज्ञत्साधनुकरणेकीरिसादेगुणाविषयेस्त्वसावर्थ्यस्यात्॥ किंस्वपंचभ्य
इतिनिर्देशेनाधातुमस्यपेपिरित्यप्रवृत्ते· शाधिनेत्यादौ नदादिविषये द्विर्वचनावस्यापि सावर्थ्यात् अस्माहानुग्रहणं तु उक्ताकारयोर्गुणेन दविषमेकारिपीहेसा
दौ च द्विर्वचनावप्रसृतये आवश्यकं॥ किंतस्य सिद्धमीपुदनासिद्धत्स्य स्याविषयसमसमीत्वेन उत्सर्गापवादयोर्नस्तिमानक्रालत्वं· न चोपदेशग्रहणं तु स्पष्ट
र्थमेवेत्यवोचं पुरस्तात्· अग्रामविभाषाणां पाक्षिकविधिमात्रार्थत्वेन पापक्षेकपमपिप्राप्तिमात्त्वाभावेन बहुभी हेलधमः शोषादिभाषेतिस्वभ
प्यमामाययोपपारन्नानितरां प्रमप्रमूलमेवशोषादिभाषेत्येनादिविषयेउत्सर्गप्रवृत्तुतरं आदेशसमासानानामचारितार्थ्याच्चेतिविभावयंतु॥ स्रापि
यस्तानक्रन्यायप्रवृत्तौबाधकावापिनप्राप्तिरेवतंनेनप्राप्तिमात्रं· अत एवाच्चमात्रस्वतउपदेशोत्तनः कृतो भारद्वाजस्येत्यादिविधयः सार्थकाः अन्यथा
एकाजीतिर्णदि बे धेपि नाम्राप्तस्येटोअपवादत्वात् देशेन बाधेनस्था स्थानेयामसंगतिः अतएवोवाडि· वृद्धः सिमितवचनंसार्थकं अन्यथावर्णविसा
दौर्दिर्वनेचीतिनिषेधेनबाधोपिनाप्रापत्यो ३ः· अपवादत्वाबाधेनतदप्रवृत्तौ तदैत्यर्थस्यरूपमेवआभीयेधिनक्रन्यायप्रतनेर्वस्य मालत्वान्· अत
एवनलोपस्त्रभाष्येअहनूदसिनत्त्वस्मानवकाशत्वेननलोपंनिवार्यसंबुद्धोचारितार्थ्यस्य त्वस्यासिध्यत्वात्नलोपमाशंक्यरूपरात्रीतित्वविधान
स्तापकानलत्वविषयेनलोपोनेयुक्तं· अन्यथासंबुद्धौचारितार्थ्येपिप्राप्तिमात्रसत्त्वेनैतन्न्यायेननिर्बाहेनदसंगतिः· ननु वार्त्तिकमपिनपुंसकेसंबुद्धौ अहो
रूपमित्यादौ चरितार्थ्यमितिनभाष्यं एकदेशयुक्तिः न च तत्र पूर्वेणाहान्नीसनेनासिद्धं· संबुद्धौ ननु मतेत्यस्यान्नीसत्तेनरोरुपीत्यस्यासमेतिवाच्यं· विषयो
यतः संबुधिनिमित्तकरविषये एव तत्र दनित्यतत्वस्य नाशितिस्य रूपं प्रिपतिस्य शादेमनोरमायां· ननु अहन्सोननः रः इत्सेवासिद्धे अत्त पदवैयर्थ्यं नोक्ता

शीसादौउत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तेःपुनरंग्रमादीनामचारितार्थ्यान्नदुनरंशावदुर्बलःनचप्रसोरङ्गोपविधानान्नसःप्राप्नुःएवंनिन्मःशनिस्वीकारेणचारितार्थ्यान्नइतिचेन्नः
सतिसंभवेविकरणानांघोनकत्वेनउत्सर्गशास्त्रेशेषेपुनरंचारितार्थ्यान्‌विकरणाप्राप्तेःकर्त्रादयइतिपक्षेलेनाभिधानादिकरणोनप्रामोतीतिसार्वधातु
केयगितिसूत्रस्थंभाष्यंशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्‌किंविकरणसहितस्यनघोनकत्वंकिन्तिकेवलसार्वधातुकस्यापीतिनदूषणपरिहारःविकरणानांनैरर्थ
क्यप्रवारस्तकन्तिसार्वधातुकमात्रेणार्थघोननात्वविस्तहायेनार्थप्रतीनेरर्थवत्त्वव्यवहारोपिइत्यादिलकारार्थवादप्रकरणस्थमंजूषाग्रंथेनसम्यक्‌
विहनमेवेतिनतदिहपास्थि·असंगतिरितिस्यन्मेवेनि·इदंचिंत्यं·अपवादस्तेनवाधेपिप्रतीधिपनीसारेगुणामहनयेदीडःसनिमीनातिमीनो
27 तीसस्याप्रहनयेचकितुरंभस्यावयवकत्वान्‌·दीर्घस्यानवकाशत्वमपिअसंभवित्कुटादिभ्यःकुशुभ्यःसनितरवकाशात्‌॥नचउहनिगमामिति
वकयेअनुग्रहणानिरवकाशमित्याशयःअजादेशागमेरिसप्रयोसंवत्यनेनस्यापवादप्रयकत्वात्‌॥सानिमीमेत्यत्रमीग्रहणेनग्रहणोअर्थवादिसपि
नयुक्तं॥रकोसलीसुस्याभावेसनोतेजुविषयत्वेनमीनातिमीनोतीस्यात्वेहनेगामारग्रहणेधुविशेषेणमाग्रहणेनैवग्रहणसिद्धेः॥किंचत
कन्यायस्यचारितार्थ्यविषयत्वेबहुव्रीहौमूलसेतिसूत्रस्थंभाष्यंविरुध्यतेंनचहिदनादित्वेनाघुदात्तप्रियपादस्यचशब्देनबहुव्रीहौचाप्रियरसादौ
प्रायसमासांनोरात्वस्यनकन्यायेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरोबाधकःस्यादित्याशंक्यउदात्तस्वरितनमूहणानुवृत्त्यासमाहितंनसूत्रसंमासांनोरानेपूर्व
परस्यशेषनिघातेजातेअपवादप्रकृतिस्वरस्यचारितार्थ्यमस्तियेनन्यायप्रवर्तनेस्याहुः॥अथैनन्यायप्रवर्तनेबाधकाबाधितप्राप्तिस्तत्रअहोत्वि
नप्राप्तिमात्रं·नत्रांसएवयुक्तइतिनयाःप्रासपोभ्यारधिदीयतांरात्रौनदीयतांनक्तंकौडिन्याययेसुक्तेरात्रौचारितार्थ्येनापिनक्तदानेनदधिदान
स्यबाधदर्शनात्‌·अतएवनलोपःप्रातिपदिकान्तस्येतिसूत्रेअहोभ्यामिसादौनलोपमाशंक्यापवादोतनलोपंबाधिष्यतेइत्युक्तंभाष्ये·अन्यथासंबुद्धौ
चारितार्थ्येननरसंगतिःएतदग्नेनलोपेहनेसावकाशत्वंनत्वंतमाशक्यधातादिनातिकानुसारिणःअतएवाकृञरस्त्रेघोषवन्नवनंघिसंज्ञापांकर्त्वंदत

रस्याह्रिपरंकार्यं तत्र हि संज्ञाभावान्नेति शनीउक्तंभाष्ये· अन्यथा एकसंज्ञेति पक्षेपि पतिः समासएवेति नियमेन गवांपत्यौ स्त्रियेइत्यादौ घिसंज्ञाया बाधेन नदी
संज्ञायाः सावकाशत्वेन शेषग्रहणस्यावश्यकत्वानेदसंगतिः ननु नञ्समासे घित्वाङ्गेर्नानुकस्यैव ग्रहणं· अत एव सीतायाः पतयेनमः इत्यत्रसत्राभिवान्नस
मासे घित्वासि क्षिरिति वाच्यं· वस्तुनोर्यत्तस्य योगेइत्यनञ्जरेष्वयेवानुकस्यापि घिसंज्ञायाः दर्शनेनेन न व्यावर्तुमशक्यत्वात्· नन्वनिषेधं पर्युदासोन्यथाव्यसंको
चैकस्यं नत्माभिरिति वाच्यं· अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वेन नदसंबोधात्· निषेधानुसंधानेन न स्यामामाण्यमिसम्यन्· अत एव बुस्त्स्तांस्त्रिसुन्नभा
ष्येविद्वभ्यामिसादौ कृतस्यैव विद्यानि सन्नसंयोगांनलोपबाधकत्वमाशंक्य येननेति न्यायेन समाहितं· अत एव संयोगांतस्येति सूत्रे भाष्ये पयः शिरस्या
दौ जग्धस्यैव मेपानिसादौ संयोगांतलोपबाधकत्वमाशंक्यानेन समाहितं· अत एवाभ्यामस्यां सवर्णदीर्घस्य स्वर्णादां गामिति परिभाषाज्ञापकत्वोप
पादनावसरे येननेति न्यायेन यणएवायमपवादो न सवर्णदीर्घस्येत्युक्तं कैयटेन॥ यत एवं स्वीकारेऊङुपधायागोहइतिसूत्रे तत्रभाष्यविरोधः तन्न
हि विकृतनिर्देशप्रसाराख्यानायऊदितिप्रश्लिष्यनिजुगूहतुरित्यादौ नरिनार्थस्य सूक्ष्मोकारस्य ग्रहणं नीसारे परत्वाद्गुणेनबाध उक्तः उक्तरीत्या निजुगू
हतुरित्यादावपि गुणस्य प्राप्तिसत्वेनोत्वस्यापवादत्वादिप्रतिषेधासंगतिः किंच सोकारस्य ग्रहणं नीसारे परत्वाद्गुणेन बाध उक्तः उक्तरीत्या निजुगूहतुरि
त्यादावपि गुणस्य प्राप्तिसत्वेनोत्वस्यापवादत्वादिप्रतिषेधासंगतिः किंच ऊत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधे वेति वार्तिका संगतिः निगीर्याभिसादा
वपि गुणस्य प्राप्तिमात्रसत्वेनेत्वोत्वयोर्गुणापवादत्वात् किंचार्वीणवुद्धावेउपदेशवचनं ऋकारगुणवृद्धी परत्वान्नइतिस्यासिंचसूत्रस्थवार्तिकासंगतिः का राम
रिषीरेसादौ उक्तेति किंतेनगुणनिषेधोपि प्राप्तिमात्रसत्वेनार्वीणत्वद्रावस्यगुणापवादत्वात्· इत्याशंक्य स्यासिंचसूत्रे उपदेशग्रहणेनउत्सर्गनिषेधस्तुले
चारिताभ्यर्थमात्रेणोत्सर्गसमवलंनात्सापनादितिसमाधुः तन्न परोतीत्यादिनाबाधकाबाधितप्राप्तिरेव तन्त्रंउत्सर्गनिषेधस्तुले चारिताभ्यर्थमात्रेणसम्
वलतामिति न पुनःकंचात्र यणोभ्योदपिदीयतां राज्ञोनदीयतां नक्तं कोडित्यापेस्त्रन्तपातापसामत्वलोंपित्वात्· वहृम्नीहेतथसोऊींपत्रोपादिभाषेतिसन्नत्त

ह्रस्वैस्यादौ उत्सर्गस्त्रिरस्तु नरम पवादा नामान्वा रिनार्थ्येनेनउक्तभाष्या णामुपपत्तेः निरवकाशत्वेनया बाधः विषयभेदेपिनिर्विवादः रधाद्येत्यादौ गुणाप्रा
प्तिविषये अचस्तास्वदिस्यस्य चारितार्थ्यदर्शितो भाष्ये राजस्येतिसूत्रभाष्यमप्युपपन्नं यद्यपिमस्य प्रतिषेधोपदंत्र्यंत परोपात्तः विषयः संज्ञाविधौ
प्रथमांतपरोपात्तः नदैस्य एव चन त्रो स्रगंस्या पवादवाध्यत्वं अत एव राजपुरुषायेत्यादौ न हृष्टके याद्रिक्षवृंनंनराणिभामिति भसंज्ञयाराज नृशब्द
स्यपदत्ववाधो नेस्रतुः नन्वेवं नत्र येमस्ययेप्रसपांनराप्रवेशेन प्रसादिधौत क्न्यायस्यासंचारात् एवं संज्ञासमावेशस्यापिलोके दर्शनाल्लौकिक
स्य न कन्यायस्य संज्ञाविषये अप्रवृत्तेरित्याहुः॥ ननु यास्कराप्तीयुटोवाधापत्तिः एषा हौराकारोच्चारणेन तङ आदेशानां टेरेत्वं नेति ज्ञापनपरादि
28 त आत्मनेपदानामिति सूत्रस्थभाष्यासांगत्य एतीरा भ्याम नेन वाधादिति चेत् यास्कटविषयेसीयुटः प्राप्ति षेधइति वचनेनेनन्म करणे
वाध्यवाधकभावाभावज्ञापनात् टित आत्मनेइति सूत्रभाष्यं तु एकदेशयुक्तिः अत एव एधिनेत्यादौ परत्वादेत्वे पुनः प्रसंगविज्ञानेन अदिषु
क्तनेषुलस्येलक्षणान्यायेन नैत्वमितिस्पष्टं लुटः प्रथमस्येतिसूत्रे भाष्ये ननु वहीनरस्येत्वमित्यनेन हृस्वे हार्दयो झाकीणः कैकयीत्यादौ हृदा
घादेरत्यो: हृधेश्च वाधापत्तिरितिचेन्न वहीनरस्यैवमित्येव पाठइति स्पष्टं वृद्धिकेति सूत्रे विवरणे कैकयामित्रेति विधिनारुधेरपि विधानेन के
कयीस्यानिर्न्हाह इतिवोधिनीकाराः हृदयस्येति सूत्रे लास्मिन्नातीत्येतिसूत्रे च लक्ष्यानुसारा विषयसमस्यं गीकारान्नहार्दादिनिर्वाहः
कुमायैरसूत्रयणुनरं आटप्रतिपादनपरं स्वारितोवेति सूत्रस्थं भाष्यं न विभक्तित्वन ह्यघ्येसुत्स्याशक्यनिवाढं नन्वेवमपि शमंधाम
मीसादौ न्विघ्यासुलो रितिदीर्घेणाल्लोपवाधापत्तिः नन्नतु विषयभेदान्न सइति चेन्न दीर्घलोपयोरन्यतरस्याविषयसमभीसखी
कारेणान्यायाप्रवृत्त्याऽदोषात् एवमन्येपि दोषाः परिहरणीया इत्याहुः॥ नन्वेवमपि वार्तिकोक्तन्यायेलक्ष्यासिद्धिरत आह असंभवे एवेत्यादि कैयटलघु
कंरवंडयति अनवकाशाविषयोविधेर्विषयस्य त्वेनिअत एव राजपूजितः पूजितोयः स्मरास्मरैरित्यादौ वर्तमानार्थक्तेन न भूतार्थवाधः तेनैकदिक्उप

तानेइत्यादिनिर्देशात्प्रसंगश्चंते॰ अन्यथा तस्य चर्वर्तमानइति यस्यापत्यानदसंगतिः नन्नपूर्वोनरसाहचर्येतत्कर्तरिक्तनीयायाएवनिर्णयात्॰ सप्त
मीविशेषणेनितसूत्रेविशेषणग्रहणंतुअन्यपदार्थापेक्षयाउभयोरप्यप्राधान्यतेनप्रथमानिर्दिष्टत्वेनचानियमेप्राप्तेउत्तरपदविशेषणस्यैवपू
र्वनिपातार्थं॰ वृत्तनोन्वर्थसंज्ञाविरोधेनबहुव्रीहौप्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनत्वमेवनेवनेत्याहुः नन्वेवंकुमारघातीत्यादौकुमारशीर्षयोरितिणि
निः भविष्यदर्थेमानयोर्यथास्यात्तस्यभूतेनिरतिस्त्रयथास्यादितिस्यार्थकंभूताधिकारस्यप्रयोजनंकुमारघातीशीर्षघातीभविष्यदर्थेमा
नार्योर्भूतानिरस्तपर्शनि भूतइतिसूत्रस्थंभाष्यंविरुध्येत॰ ननत्कातहनेर्धातोरिस्यर्थेनकालस्याप्तुवाधत्वात्॰ मममतुनन्तेन्याय्येनकुमारशीर्ष
योरुपपदविशेषविहितणिनिनाकर्मणिहनइत्सेतस्यहन्त्वरिनभूतकालवाधनान्तरोधइतिचेन्न॰ भूताधिकारेकर्मणीहनइत्यस्यपाठेनायमे
वाणिनिर्भूतेइतिनियमेनादोषात्॰ भूताधिकारेपाठमंतरापित्वभावतः भूतेभविष्यतीतितद्भावः तुल्यरीत्याकुमारेत्यस्यापित्वभावतएवभू
तेनिरतिर्भविष्यतीत्यर्योर्यनियमप्रयासइतिचेदित्ततएवात्तत्याभाष्येआरब्धहेतिप्रयोजनांतरोपन्यासइतिस्पष्टमुपोते॥ बहुव्रीहौप्रकृत्ये
तिसूत्रेप्रकृतिशब्दस्यस्वभावेनावनिष्ठतेविकारमनुदात्तत्वंनभवतिपद्यतेइत्यपार्न्नपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसमासांतोदात्तत्ववाधनपरबहुव्री
हौप्रकृत्येतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः॥ नन्वेवमपिसर्वस्यद्वेइतिसूत्रभाष्यस्थननेनिप्रयोगेनलोपोनन्नइतिलोपःकस्मान्नभवति॰ मममतुनन्त
न्यायानमसः नन्वरात्रेःकृतीत्यतोदिभाष्येस्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नदोषः नभ्राण्नपादितितुपर्यंताथेइतिवाच्यं॰ आदिर्णमुल्यन्य राम
तरस्यांविभाषाछंदसीतिसूत्रद्वेंदुशोरवरेषरिगणीतातिरिक्तव्यवस्थितविकल्पानामप्राप्ताणीकत्वनिर्णयात्॰ वनंसमासेइतिसूत्राग्रंहं
कशुसासमासग्रहणानुवर्तनेनपुरगसमासेरनुप्रइतिनिरितिकैयटोक्तिरपिनाप्तापितुपुरगाःअनुगुनरपदेइतिसूत्रेउत्तरपदाधिकारस्यप्रयो
जनेनतरान्मिसादौनलोपोनअइतिलोपोमाभूदितिवदताभाष्यकारेणानदनुबन्धेनाक्तिरस्त्रात्॰ उत्तरपदशब्दस्यमुख्यसमाससन्दर्भावयवे

भेदेपि धातोरंगस्येति षष्ठ्यंतं न निर्दिष्टो रिषयो न भिन्नः विकारस्तृतीयं च न विषयान्यत्वं इति विस्मृतो लुंकि दिलोपमात्रस्य बाधकत्वं इति वृश्चस्यैकाजिति सूत्र
स्त्रभाष्यविरोधः नाधिरयते दिंगितिदित्यादेशोन द्वित्वस्य बाध इति भाष्यविरोधः त्रपाणामित्यत्र तु इकारांतत्वानिमित्तकदीर्घस्त्रयादेशेन बाधेपि अ
दंतत्वानिमित्तस्य नस्याबाधान्नदोषः यद्यात्मकापि चे निदीर्घः कृत्यपेनि निर्देशो न दीर्घविषये संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेः अत एवानेस्तुगिति सू
त्रेभाष्येस्तु इति न्यासेपन्नमानत्वस्य नानोदीर्घोपजीविदीर्घभावादितः अत एव नामीति सूत्रे भाष्ये आमीति न्यासे प्रथमोपस्थितनमदंतं विहाय अ
ग्नीनां इंदूनामित्युदाहरणमुपन्यस्तं न स्तनस्तनुः पूर्वमेवत्र यादेशः इति न काश्चिद्दोषः अत एव नत्याभ्यां शर्पूर्वइति सूत्रयोरेकस्मिन्नंगे एकाभ्या
29 सेइत्यादिनाविषयैक्यमुपपादितं कैयटेन अत एव नामीति सूत्रे भाष्ये आमीति न्यासे अग्नीनामित्यादौ नित्यत्वाद्नु पूर्वं गत्याद्नु डित्युक्तं अ
तो भिस ऐसिति सूत्रे भाष्ये परत्वादेत्वमाशंक्य नित्यत्वादैस्भाव इत्युक्तं कृतो भारद्वाजस्येति सूत्रे भाष्ये जहर्थेत्यादौ गुणो रपरत्वे नानजंतता
त्वनिषेधो न प्राप्नोतीत्युक्तं स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये चुकुमायैत्यादौ पुणुनरं आहुक्तः विषयभेदेपि अपवादत्वेन दसंगतिस्पष्टैव अत एवसाव
नडुहरसनेन हल्ङ्यादिलोपस्यात्वस्य परस्य नेन नुदः शाहो धुसोरेत्वाभ्यां धीभावस्य कृदु शानेत्यनेनडः हल्ङ्यादिलोपस्य ह्रस्वस्य गुण इत्यनेनसं
बुद्धिलोपस्य अम्संबुद्धा विस्यनेहल्ङ्यादिलोपस्य इउत्यनेन गुणस्य णो चंडी त्यनेनादित्वस्य यङि हंते हिंसायां घ्नीभावेन द्वित्वस्य न बाधः
ह्रस्वस्य लोपे अंगविषयः द्वित्वस्य पर्यंतामिति विषयभेदात् एङंतस्यादित्वयङि परतो हंते घ्नीभाव इति विषयभेदात् न नेवंगाङ् लिटीत्यनेन द्वित्व राम
स्यास्त्यनेन दीर्घेणाद्वित्वस्य यस्य हलइत्यनेनानो लोपस्य नेदोरित्यनेन सम्प्रसारणात्वस्य पथिमथ्योरित्यनेन इतो दिनीत्वस्य बाधापत्तेः स्वदुक्तरीत्या वि
षयाभेदात् हतिचेन्न आर्धधातुकस्येत्यस्याविषय सप्तमीत्वेन गाङोलिटः पूर्वमेव प्रवृत्तेः अस्य नेत्यस्य तु सन्निपरेंगं विषयः सन्यङोरित्यस्य तु
सन्नंतं इति विषयभेदात् यस्य हल इत्यस्य तु वर्णाग्रहणे नांगसंज्ञादिनिमित्तस्य यकारस्य लोपविधानात् इति दिक् प्रपंचितो निरस्ताः ॥ अग्नीनां रामैः ज

चमानङ्गस्य त्र नास्य नुदात्ते दिति स्वरश्च उपदेश ग्रहणात्स्वरलम्भः अत एव पञ्चावरस्य त्र स्वरसिद्धिरिति । नच ॥ पदागमाङ्गत्वेन तु अस्य नपरत्वेना
श्राहते: पञ्चावरस्य त्र दीर्घो न रं कथमपि पातीन्नुपदेशात्तस्याभावात् । यदि उपदेशोद्दिष्टस्य भौन पूर्विक अदंनरास्यरइत्यर्थः नदाप च तन्नस्य त्रैव हूनङ्गस्य त्रा
पि स्वरापत्तिः नस्मात्स्वरस्य इष्टत्वे पंचमी समासेन तच्छानिवृत्तादुपपाद्यः अत एव रथीनरइत्यत्र ईत्वेन नुटो बाधसिद्धिः ॥ अतदिदीधेस्तत्र मुट् इथड् बाध
ने । तुग्युगाविति वार्तिके पणग्रहणं तु दीर्घो घञ्येर्के यणोषा स्थाना ग्रास्य भावेनैनन्याबामहस्पा आरंभं न तु विषयभेदेपि नत्वहनो साबनुड्हः ऋदुशनअ
मसंबुधीरस्यादिभिः हल्ड्यादिलोपस्य ह्रस्वस्य गुणइत्यनेन संबुधिलं पस्य च वाधापत्तिरिति चेन्न । लोपेनानुस्पृतेरन्याख्यानेनादोषादिति स्म ह शो रवरे ॥
नन्वेवमपि हंनेहिंसा यां घ्री भाव न योनडी निह्नसेन असनेति दीर्घेण नाहि तु बाधापत्तिरिति चेन्न अनञ्जो पो भ्यासस्येति ज्ञापकेन द्वित्वविषयेन द
महनिकस्य नात् ॥ नन्वेवमपि आरिपेत्यत्र इङ्गतेरित्यनेन गुणवाधापत्तिरिति चेन्न । नयनये अल्लिधित्वेन तच्छानिवृत्ताम इस्या गुणेनरं धातुत्वास
ज्ञावेन अपवाद इष्टो भाष्यान्या यादि विषयात् । द्वित्वोनरं अत आदेरिति दीर्घे आहुणतोनरंगताधर्पीन त्रिसेप्तस्य षष्ठ्येह ध्यांनरंगवहिरंगभावः ज्ञा
देरिति सूत्रे भाष्ये । उरदत्व समकालमेव वा यणमहस्याऽदोषात् । पद्वाद्दमोः नेदमदसोरकोः एतत्तदोरित्यादिज्ञापके विभक्तित्वनद्या प्यधमवि
छिन्नो देश्य उत्सर्गकार्य्यानि तर्नेक आदेशो एतस्या पाप्रराति । कल्पने आवश्यं चैनद्विज्ञेयं । अन्यथा पर्यिमयोरित्यात्ते नेत्वस्यनद्दोः स सो अनाप्यकः
हलिलोपइत्यनेन: स्रदाघ तुस्मत्वाद्दा पादेशौः शो धेनो पस्य च वा धीदुर्वारस्यात् । इतरा वत्र पाणामित्यत्र यादेशेन नुट् बाधः शाह्वो धुसो रेताभ्यां धीभा
व वा धस्मसमाहितः एते नत्तनितास्मिनिज्ञापकाद्धिषयभेदेनापवादेन बाधः किंतु विषये कोरवृत्तिविषयस्तु साक्षात्कार्य भागे वेदि ना नियमः किंत्वाम
मादेशादि धौ षष्ठ्यां न पदो पातः उद्देश्यः नत्र नत्रं कथमस्यास्य मानं अन्यस्य बाधकं स्यादित्याशंक्य तत्रापि न ऋव्याप्येन बाधकत्वज्ञापकभाष्ये
अन्यस्मे त्यस्य सा क्षात्कार्य भाज इत्यर्थः प्रथमद्विवर्चनाद्दिनीपद्विर्वचनयोः प्रतीत रहध्योः हलादिः शेषतत्र शेषयोरेजः ध्यो स्मसा क्षात्कार्यिणो

स्यंदूनि॰ विग्रहेणाकुटिलं गच्छतीत्यनेनन्वंकंम्यातेरित्यर्थसंप्रसरणान्निस्यग्रहणमनर्थकं॰ कुटिलं पंथानं गच्छतीत्येवसंप्रसारान्॰ क्रियासमभिहा
रे चैसे न हुयसहेत्येनद्दिषयंकं॰ नद्विषयस्यैव भाष्येउदाहरणात्॰ अत्र चकारेणातिपयासंप्रत्ययादियतुलप्यनेरानर्थमेव नत्र चकारः भ्रश
जपतीत्यापुर्यविपुयेष्मनाहशायउं नाहभ्रतीनेःस्मनेति भावः पघनुवाहेपिनिरवकाशत्वाभावेपि न न्यायप्रहृति स्मातसान्यायेनैव प्रथम
सन्नबाधासिधौ अनुकर्षणार्थं चकारवैपथ्यापतिरिति भावः स्युरूस्नायमर्थोभिरस्चोंस्यादिति सूत्रे भाष्ये॰ न च मिदचोंत्यात्परइतिस्थानेयो
गतस्यमस्यपरत्वस्य चापवादः कुंडानिपयांसि॰ प्रत्ययपरत्वस्य चभिनत्तीत्यापुदाहृस्यअसंभवेनवबाधकत्वामित्यभिप्रायेणपयांसीति
संदूष्यनैवेभुरःआज्ञापयति नापि धर्मस्तत्रकाराः पठंति अथवा दैसस्सर्गा बाधंतामिति किंनहीं लौकिकोयंदृष्टांतः लोकेसत्यपिसंभवेबा
30 धनेभवतीत्युक्तानक्रन्यायमुपपादयविमिहापिसत्यपिसंभवेअन्त्यामंस्यात्परत्वंषष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधतेइतीतदपिस्थापितंअनेनचम्या
पस्यास्यरूपमेवविधेयविपयनाअनुवादादिषयनान्नोक्ता॰ निर्दिश्यमानस्यत्स्यवधानादिति॥ पत्तुपरिभाषयानिरवकाशत्वमतिपादनेस्त
जिल्लेत्यत्रनक्रन्यायेनटिलोपवारणपरभाष्यासंगतिः नत्रापिनिर्दिश्यमानपरिभाषयाउत्सर्गटिलोपोनरंलुकोअप्रवृत्तेरितितत्र॰ टिलोपो
नरंवकारस्यप्रत्ययत्वाभावेननरस्थस्थानिवद्भावाद्रूपकतेपानतएवानिर्दिश्यमानपरिभाषयाअप्रवृत्तेः॥ नराभवृत्सेवेति॥ अनएवगोमा
निस्यादौअत्वसंनस्यानिदीर्घसिद्धिः॥ लोकेपिब्रासणाभोज्यतांमाठरकौडिन्योपरिवेविसांइतिपरिवेष्टत्वेनाविहितावपिनोपरिवेषयोतरंभां राम
जाने॥ अतएवमाचीयतीत्यादौरिऊदेशोअकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घेणसिस्रेदीर्घनिर्देशस्यांगवृत्तपरिभाषाज्ञापकताउक्ता रीङः कृतरतिस्त
त्रेभाष्ये॥ पत्तुअतएवछ्वोः शूडितिसूत्रेभाष्येऊठ्ठित्वपक्षेऊठिकृतेलोपोव्योर्वलीतिलोपरसुकंस्पाद्भुत्सन्न॰ धावुधातोर्ण्यंतात्क्विपिलोपस्यस्थानि
वत्वेनवलिलोपाप्रसत्याऊवस्तदप्यामियोग्येचारितार्थ्यात्॰ ऊदिरामितिसन्नछ्योरवुरोन्नरीत्याऊठ्वलिलोपयोरसमानकालिकत्वाच्च॰ नन्वेवंतण

ऌदित्त्वीकारोऽपि न युक्तः गतगताऽऽसादौ पुंवद्भावादिप्रसङ्गनयेऽगोपासमासावयवस्यापि नद्याश्च तत्तान्तनवनाहिकार्यीति परिभाषासंचारान्नायं दो
षः कार्यित्वानिमित्तत्वाश्रययनयोर्भेदात्. स एवायमिति प्रसभित्त्या अभेदाश्रयणे तु स्यमुत्तयाप्रतीविधिनीत्यादावपि रत्तायनापत्तेः नहिका
र्यीति परिभाषया निमित्तव्यवहारनिषेधेऽपि न दुष्यत्येषप्रयोज्यकार्यप्रसङ्गो वाधकाभावात्. उत्ते नेत्युत्तरपदशाब्दस्य अन्यत्र गोणमुख्य
साधारणसमासावयवपरत्वेऽपि प्रकृतविषये लक्ष्यानुरोधेन मुख्यपरतांगीकारेणादोषात्. नेमो रहो कार्यियोः किं न ह्रीनिमित्तं द्विवं च
नस्येति ह्यवरट्ट्रतिसत्रस्थं भाष्यं तमद्धहृदस्त्रत्रेषस्यानिमित्तत्वाभावस्याकार्यित्वस्य निर्वाधत्वे तद्यथा कथंचित् योजनीयं. तथा च
युक्तमिदमनवकाशो विधयोर्विधेयविषयश्चेति अत एव प्रतीविधिनीत्यत्र सन्यतरतिरत्वं सिध्यति अत्रास्मनेति दीर्घत्वं यथा न तथावो
चं पुरस्तात्. अत एवाकरोदित्यादौ गुणः इतरथा इक् भिन्नस्येवानिमित्तत्वेन दनुपपत्तिः॥ आस्तां करणामित्यत्र करणारूपायेन कर्तृरूपार्थ
बाधस्तु भवत्येव. करणार्थस्य विधेयत्वात्. अत एव कार्यशब्दवारेनि यो गतः कर्तारं ब्रुवन् सन्मध्नत्तं नक्रत्यर्थो भाष्ये दर्शितः नियोगतः श्रा
त्वतः एवं च तयोरेवेति सूत्रे एवकारस्य लोपः. अनेन न्यायेन भावकर्मभ्यां कर्तृत्वपार्थस्य वाधासिद्धेः अंतर्भावस्यावि धेयत्वेऽपि बहिर्भा
वस्य विधेयत्वात् इति स्पष्टं कर्तरि कृदिति सूत्रे भाष्ये हरदत्तः॥ न स्मिन्नेघ वामारेरित्ति. न चाहिक्षो स्नोजा गतनस्यादौ अंस्योपधारक्ष्योऽनिषे
धमुत्वा उक्तन्यायेन तयो राद्धि धावाधमाशंक्य स्नोक्तन रसादेन योरमान्नानादिरूपेरपवादत्वमिति उक्तं सत्यपि संभवे बाधनं भव
ति. दधिव्राह्मणेभ्योऽदीयतां तक्रं कौडिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे सहुत्कण
उमी लक्षणं बाधिष्यत इति न पुंसकस्य सत्वरतिसूत्रस्थं भाष्यं तु विनापि विधेन रहुसंबाधकत्वमिति दर्शनायेति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमि
ति न नदि रोधः पानो रेकाच्च इति. न चाहिष्ठनरयोर्विशिष्टे विधियोपासंभवपक्षान्निसृतहृयानर्थक्यं क्रियासमभिहारे न नैतेभ्यो पञ्चभवितु

श्रचर्यस्य स्वरितो वेति सूत्रे ऽसिध्दवबोधनो दभ्यासलोपः सूर्ये भ्युदयलक्षणचर्त्वप्रवृत्त्याभावाख्याने संगच्छते इति तदर्थ अयमुपसंानुवादकल्पना प्रयासोऽपि
न भवति अतः तेः कित्वं तात् कुस्तिते कृनिसंज्ञा चयंगाणि चिअचिकृतादि सस्यानभिधानमिति तदाशयः। अनन्तरथामी ईदृताः शिवो चर्वः जीढः सादेशग
भ्यसो ऽर्थदीर्घत्वात् त्वाणं प्रवृत्तिः। अन्यथा अमी अमी पयो दूषयो ढः जीढः ढः जीढः सादेअदसो मात् अतो रोरप्लुतादप्लुते ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः इत्येषां
चारितार्थ्ये न तदसंगतिः। नन्वेवमपि द्विर्वचनेऽचीति सूत्रस्थभाष्यकैयटासंगतिः। नहि तत्र असाध्वप्रयोजनानां द्विर्वचनं प्रणयथावयवेत्यादिपूर्व
विप्रतिषेधे न सिद्धिमुपाददाय किं पुनरजग्ज्यायः स्थानिवद्भावपक्षे ज्यायान् पूर्वविप्रतिषेधे हि चुक्षावयिषतीत्यत्र अर्थवत्त्वे ओ देशादेशस्य उद्भवति चुदु
उवादेशादेशभ्यासस्य साधुत्वं भाष्ये पदं चउसरस्यासद्भूतं वाच्यं। तेनउदितिना पूर्व। ओ[illegible]दो तो रादेशो यस्मिन्नंगे तस्य यो ऽभ्यासः चुदु चु रादि
सदकारस्यो त्यादितित्तदर्थः। कैयटेन तु दुग्रहणप्रयोजनेप्र पुनावयिषतीत्युपन्यस्तं। अर्थात्तराभावे हि णत्वस्यासिद्धत्वात् द्वादिस्थाभावेन तदसंगतिरिति चे
31 न। उ उ उनावयिषतीति दुग्रहणमिति भाष्यतात्पर्यात्। प्रुपुनावयिषतीति तवर्गादित्वेन निर्दिष्टिष्यतीति कैयटस्य चिंत्यमेवेति स्पष्टमुद्योते। तदेतत्सर्वपरिभा
षान्ते अन्यथा विस्तरः इति वदन् मूलकृत् सूचयति। विशेषाभावेनेति। ननु अभ्यासस्य द्वित्वे पूर्वधकारस्य अभ्यासस्य एकाचोमिति प्रसक्तिस्तथा च लक्ष्ये लक्षणन्याये
नउत्तरस्य अभ्यासभावे अलक्तरूपे विशेष इति चेन्न। द्वित्वे सत्येवाभ्यासमिति प्रसक्तिस्तथा तत्राभ्यासत्वे अत एव रथाय रथेषेमादो द्वित्वात रेरुव्याद्यप्रव
त्तिसिद्धिः। सत्येवाभ्यासमिति प्रसक्तिस्तथा उत्तरस्य द्वित्वे प्राकृकालिकविध्यमानधर्मवैशिष्ट्ये विहितोत्तरप्राप्तधर्मवैशिष्ट्ये प्रमाणाभावाच्च। ननु ईर्ष्य
तीति प्रतीकरुछ चोरवरो कृत्वगुंथविरुध्यत्वात्चिंत्यमेतत्। नन्वाहि अनया चर्त्वे कृते स्वाद स्याद्वित्वमिकत्वं। नहि तत्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तावुपलभ्य
ते फलविशेष इति चेन्न। द्वित्वप्राक्कालिकप्रासि विषयचर्त्वस्य द्वित्वोत्तरप्राप्यमानद्वितीयादेशादेस्यासिद्धत्वबोधनात् तस्येव द्वित्वे रुचारणेनासि
द्धत्वसद्भावाच्च यो द्वितीया इति द्वितीयापत्तिः। प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिकल्प्ये अप्रवृत्तिकल्प्ये तु असिद्धत्वसद्भावे द्वितीयादेशाप्राप्त्या फलविशेषात्॥
अनिष्टा चेयं उभौ साभ्यासस्येति लिंगात्। न च णत्वस्यासिद्धत्वे ऽपि तस्य [illegible]रंगत्वात् द्वित्वस्येव पूर्वं प्रवृत्त्या कथमेतदनिसत्वे लिंगमिति चेन्न। द्वि
त्वस्य च उनिमित्तत्वेन साधननिमित्तकार्यातिरिक्तकार्यापेक्षया उपसर्गनिमित्तकार्यस्यांतरंगत्वेन णत्वस्येव पूर्वं प्रवृत्तेरिति युज्यते अनिसत्वे लिंगं।
अनिसत्वे फलं उर्णुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वात् प्राक् णत्वाभावः। अभ्यासजश्त्व चर्त्वसिद्धमित्यादिवार्तिकानि एतत्परिभाषानिसत्वबोधकानी

कमितिनिरस्तं ॥ असिद्धत्वस्य पदं तस्येति कार्यप्रयोजकत्वात् । तथा उपात्तकस्य हृये चिचियस्सतीसास्रोच्छिलात् मा कृमा त्तवत्वस्य लङ आदि दृष्टा असिद्धत्वं न
परिहृतं । किं च जिघ्रक्षतीत्यादौ भष्भावकत्वषत्वानां असिद्धकार्याणां लङ आदि विषये सति छित्वा पूर्वमभ्यस्ताच्छित्वोत्तरं सर्वेषां सिद्धतया परत्वात्तेषु सुप्ता
वानापत्तिः । किं च बभणतुरित्यादौ अभ्यस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपमात्रं व्यवकलितभाज ग्रहणेनाभ्यासादेत्वस्यासिद्धत्वबोधने न समाधानेऽत एवैकेति
सूत्रभाष्यकृतदुपपादितं विरुध्येत । किं च यन्तरस्य अभ्यस्यासिद्धत्वात् तं त्रत्वाभावे न पपृष्भतया प्राप्तिमात्रं व्य अभ्यासजम्बेति वार्तिकेन समाधानप
रं दध्यस्तथो हि तिसूत्रस्थभाष्यं न संगच्छेत । किं च लप्नसूत्रस्थ अर्थोऽद्रतिभाष्योदाहरणेन पूर्वं आसिद्धमिति पूर्वग्राह्येन दृलोपसूत्रग्रहणपरङ्लोपद्गति
सूत्रस्थ अपास्यादिति प्रतीकस्थ ग्राह्यं दुष्टो खरविरोधः । इत्याधनस्यदोषदूषिते परिभाषार्थे सन्निराकरणक्षमएषआम्नायः ॥ छित्वे कर्त्तव्ये तस्मात्काालि
कप्राप्तिविषयमसिद्धंत्वं स्वच्छित्वा इष्टा छित्वेसरकालिकप्राप्यमानेयथलास्ततद्दृष्टाद्यासिद्धं नेति परिभाषायाः पर्यवसितोऽर्थः ॥ मध्वरिःम
दृह्दः वञ्चिवा कूरद्सादौ छित्वं न छित्वप्राक्कालिकप्राप्तिविषयं त्तलिनत्तस्यासिद्धत्वं प्रकृतपरिभाषात्तभ्ये । जिघृक्षति बभणतुः धत्तः अजर्घाः अपा
न स्याः इत्यादौ षत्वजश्त्वलोपादीनि न छित्वप्राक्कालिकानीति परिभाषाप्रवृत्तिः । वाकूरत्नञ्चर्ये छित्वप्राक्कालिकप्राप्तिविषयमेये सिछित्वोत्तरप्राप्ति
विषयजश्त्वइष्टासिद्धत्वेन तस्यैव कृकारस्याछित्वनिष्पन्नत्वात् सिद्धत्वात् अद्यत्वेन पूर्वं गम्भवणसंभावनानिवृत्तिरपि युज्यते वकुमिति । वस्तुतस्तु छि
त्वे कर्त्तव्ये छित्व इष्टा असिद्धत्वं नेत्येव परिभाषार्थः न तु छित्वे कृते इत्यादिः । अन्यचैति सूत्रभाष्योदाहृत वाकूरत्न गम्भवणापत्तिदोषस्य अभ्यासमिति प्र
तीकस्थेन बाधितत्वेति दोष इति शेखरकृतां प्रतिपादनेनैव निराकरणात् । थियक्षतीति गक्षप्रविषयकं सन्यतइति सूत्रस्थभाष्यं तु एकदेश्युक्तिः ।
अत एव अंशवर्णत हूर्णयोरिद्रस्य चेति प्रकृत्य तेऽरतिनयो लकमोपपत्तिः अन्यथा लङ आदि विषये पि तस्य स्य सिद्धत्वात् छित्वात् पूर्वं लुत्वे तदसंगतिः ॥
ननु अदमुयञ्चमाच ष्टे आदमुमु आययदि स्तन्ययष्टेनामधातुष्विति स्तीयस्य छित्वे अंस बाधेति परिभाषयोआददिमुआयप तद्दस्यापत्ति
रितिचेद्दिष्टापत्तेः । अंसबाधेति परिभाषाभावस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च । अत एवोपधमानीयादेर्छित्वं न प्राप्नोतीति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यमप्यत्र न
तः उपपद्यते । अत एव उर्ध्वच्छिप्सतीत्याथर्वणे ग्रापूर्वत्रोषेरव पूर्वोः सव ध: श्लिष्यंतेरव रोलुप्यंतेरस्कन्धवार्त्तिककृता ॥ भाष्यकृताप्यभ्यासज

द्वित्वेअस्याप्रवृत्तिरित्यपास्तं।संयंतेत्यादौअयोगवाहानांत्रार्षुपाठेनानुस्वारस्यैवानचिचेतिद्वित्वेपरस्यवापदांतस्येतिपरसवर्णेपूर्वस्यानुस्वारस्यययीति
परसवर्णेऽप्ययकारस्सिध्यं[illegible]तिकैयटोक्तंतुनयुक्तं।वापदांतस्येत्यस्यासिद्धत्वेनानुस्वारस्यययीत्यस्याप्राप्तेरितिस्पष्टमुद्योते।।ननुचिक्षत्तीत्यादौ
द्वित्वदृष्ट्याषत्वस्यप्रकृतेपरिभाषयासिद्धत्वेपिभाविप्रवृत्तियोग्यहलादिःशेषःआदिदृष्ट्याअसिद्धत्वात्पूर्वमप्रवृत्तोसन्यङोरितिसूत्रस्थभाष्यवि
रोधस्तदवस्थः।सिद्धकार्यप्रवृत्तियोग्यतायांअसिद्धत्वात्तस्यपूर्वमप्रवृत्तेः।एवंवाकूरसत्रेचर्त्वेनतंद्वित्वेपिद्वित्वोत्तरप्राप्तसंजातसत्रीत्येतद्द
ष्ट्याचर्त्वस्यासिद्धत्वात्सूत्रेऽभयंरणापत्तिस्तदवस्थेतिचेदत्रोस्वरकृतः।नमुनेरितिवत्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेरेसस्याद्वित्वेकृतेपिप्रसक्तस्याद्वि
त्वाश्रयस्यकार्यकर्तव्येअसिद्धत्वंनेत्यप्यर्थइतिप्रश्नेविचार्यते।किमनेनार्थान्तरेणद्वित्वाश्रयसंबंधिकार्येदृष्ट्याकस्याप्यन्यस्यासिद्धत्वाभावःप्रतिपा
32 द्यतेअहोस्वित्द्वित्वाश्रयसंबंधिकार्यस्यअन्यदृष्ट्याअसिद्धत्वाभावःप्रतिपाद्यते।तत्राद्यदायेमध्वरिरित्यादौअनचिचेतिवस्यद्वित्वेवलोपापत्तिर्वग्र
हणस्यावृत्त्यकत्वेनतत्रत्यारव्यानपरलोपोर्वलीतिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः।किंचमद्रुद्दरत्यादौरेफस्यद्वित्वेपिरोरीतिलोपेनततदश्रवणेसिद्धे
रेफस्यद्विर्वचनपरसवर्णानुस्वारप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यस्यस्वर्नयतीत्यादौदीर्घाभावार्थेचरितार्थस्यापिवार्तिकस्यतदुदाहरणप्रतिपादनपर
त्ववरत्सूत्रभाष्यासंगतिः।किंचवच्मीत्यत्रचस्यद्वित्वेपूर्वस्यकुत्वापत्तिः।किंचवाकूरसत्रसंयोगादिलोपापत्तिः।द्वित्वनिष्पन्नस्यपदान्तवेयथ न
र्थ्यात्संयोगस्यपदान्तत्वाभावान्नदोषः।।यङ्लुगंतेद्वित्वनिष्पन्नस्ययङःपूर्वश्रुतित्वेतत्प्रकृतेककारस्यापिपदांतत्वात्।अतएवङमोह्रस्वादचिद्वि
रितिनासूत्रीकृतंवध्वे।।अतएवपूर्वककारस्यापदांतत्वेनसंजातसत्रीत्यस्यप्राप्त्यागमश्रवणापत्तिरितिरोखरोक्तदोषदानंउपपद्यते।अन्यथा
हरिंभजतीत्यत्रजश्त्वाभावार्थंअभ्यासेचर्चेतिसाहचर्येणअपदांतेएवजश्त्वप्रवृत्तेःस्वीकारात्तदसंगतिः।नचांतरंगेषुवालिलोपादिषुबाहि
रंगद्वित्वादीनामसिद्धत्वान्नदोषः।निपात्यांतदप्रवृत्तेः।।वाकूरसत्रसंयोगादिलोपद्वित्वयोःसमानत्वाच्च।नचसंनिपातपरिभाषयावालि
लोपाद्यप्रवृत्तिः।एवमपिवाकूरसत्रसंयोगांतलोपोदुष्परिहरः।किंचरामान्नत्रत्यसद्वित्वस्यासिद्धत्वेनपूर्वनकारेपदांतस्येतिनिषेधाप्रा
प्त्याणत्वापत्तिः।एतेनभाष्यप्रामाण्यात्द्वित्वाश्रयकार्यप्रयोजककासिद्धत्वस्यैवानेननिषेधः।संयोगादिलोपादौअसिद्धत्वंनकार्यप्रयोज

भी ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ महादित्यादि ॥ पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे भवमित्यर्थः ॥ यत्पूर्वत्रासिद्धीयं तत्रास्मिंस्तन्नाद्वित्वे इष्टापत्तिष्वते इति परिभाषार्थः ॥ तच्च
उपस्थितं पूर्वत्रेत्यनेनान्वेति । ननु चरितार्थकः । तदाह । द्वित्वनिमित्ते इत्यादि ॥ द्वित्वनिमित्ते पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धं द्वित्वे कर्तव्ये तु सिद्धमेव । ईदृशार्थे यत्र
घ्नंचित् द्वित्वस्यान्यदृष्ट्या असिद्धत्वं प्रसक्तं न निवर्तते अतएव पूर्वत्रासिद्धेनेत्यवष्टभ्य द्विर्वचनग्रहणं न सार्थ्यात् तन्न पदांतसूत्रे भाष्ये ॥ अत्र द्वित्वशब्दे
न पदाद्द्विर्वचनवत् षाष्ठसाप्तमिकयर्णद्वित्वं चाविशेषात् ॥ अतएव सन्यङोरिति सूत्रे स्थाने द्विर्वचनपक्षे षिषक्षतीत्यादौ षत्वं न प्राप्नोतीत्याशंक्यान्यास
माहितं भाष्ये ॥ अतएवानचि चेति भाष्योदाहृतवाक्कृ इत्यस्यासिद्धिः ॥ अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धस्य द्वित्वे अंतस्य वावसान इति चर्त्वे पूर्वत्र गत्वं णाप
त्तिः । वावसान इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खरि चेति च र्त्वे संभावनापि न । प्रकरणे प्रेकरणमसिद्धमिति पक्षे स्कु अभ्युच्चय इति स्पष्टमेवोपसर्गादस
मास इति सूत्रे कैयटः । नन्वनयैव निर्वाहे स्तौतिण्योरिति सूत्रे अभ्यासादिति व्यर्थं । स्थादिष्वभ्यासेनेत्यस्य नियमार्थत्वे नाभिष्टुत्सूषतीत्यत्र षत्ववारण
परतस्तत्रस्थभाष्यासंगतिश्च । परिभाषया द्वित्वात्पूर्वं षत्वप्रवृत्तेरिति चेन्न ॥ षत्वात्पूर्वं निमित्ते न द्वित्वप्रवृत्तेः अभिष्टुत्सूषतीत्यत्र पूर्वधातुः साध
नेनेति सिद्धं तेन प्राक् द्वित्वप्रवृत्तेरदोषात् । स्पष्टं चैतच्छन्दस्त्वे । नन्वेवमपि उ अधातुरूपधानीयोपधइत्यादौ येन उ [illegible] ताउ [illegible] सामर्थ्यं
अयोगवाहानां शर्षु उपदेशः कर्तव्यः । जश्त्वभावपक्षे प्रयोजनं । यथु पध्मानीयोपधः उ [illegible] षतीत्यत्र उपध्मानीयादे द्विर्वचनं प्राप्नोति इति हयवर त्रि
ट्सूत्रस्थभाष्यासंगतिः । अनया द्वित्वात्प्राक् जश्त्वेन बकारो बादेरिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न ॥ उपध्मानीयादेर्हि द्वित्वे पितदुत्तरं अभ्यासे चर्चेति
[illegible] अन्यत्रेफले विशेषाभावात्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ अतएव परिभाषाप्रवृत्तो अप्रवृत्तौ वा सर्वथा उ [illegible] प्रिषतीति प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटेन ।
न चांतरतम्यात् प्रकृति चरां प्रकृति चर इति उपध्मानीयस्य उपध्मानीय एव स्यादिति अस्ति विशेषः उक्तं चैतत्सूत्र उद्योतकृतेति वाच्यं । शर्षु
जश्त्वभावपक्षे प्रयोजनं इति विशेषेण प्रयोजनमुक्तं अथवा विशेषेण शर्षु उपदेशः कर्तव्य इति भाष्ये प्रथमपक्षे चर्त्वे कर्तव्ये पाठाभावेन जश्त्वस्येवाप्र
वृत्तेरिति कैयटाशयात् ॥ उद्योतकृदुत्तरपक्षानुरोधेन । उचिक्षिप्सतीत्यत्र साधकं शपूर्वत्रेषेत्वपूर्वग्रहणं कर्तव्यमिति शार्पूर्वा इति सूत्रस्थवार्तिकं
द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं संय्यंतेत्यनिर्यकार्थमिति वार्तिकं च एतदनुसारानुवादइति बोध्यं । एतेन द्वित्वे परसवर्णत्वमिति वार्तिकाद्दृर्ण

33

इतिपुंवत्वेनपुनरुक्तिपोमाख्यानेननद्वारणांएकदेशेपुंवत्किरितिवाच्यं॰लुकापहारेविषयत्वासंभवेननविभावस्येवपुंवभावस्याप्रवृत्तेभनत्वस्तु
गुणितथनस्यच्छंदसित्वंनेरित्यन्यत्रविस्तरः नचानेनम्पापेहस्त्राभावेपियथाकथंचिद्ग्रस्वग्रामितिविषयनामारापएवस्रगीतिरुक्तिरिंनेहदेहस्या
दीनांकृदित्वेनबाधकाबाधितन्याभिविषयनापाएवविवक्षितत्वात्॰ किंचामिमाजिघनीत्यादौरलिःप्राप्नोतिअस्तुअभ्यासकृत्वोभविष्य
तीतिच्युः॥ संप्रसारणोनिसमन्स्तुभाष्यासंगतिः इग्निऐक्ष्यापरत्वादभ्यासकार्येननोक्कर्धोविकारहनलत्वभेदानाम्प्रयपेनकृत्वाना
पतेः किंतुअडभ्यांपूर्वमागमोपिनत्यंअभ्यासाउपाउहनरहस्यत्नमाक्षम्यनाहिभावः प्रसज्येनप्रसुपुनराडुनन्दरिभावत्तोनेरुकथमथवस्तो
प्रसज्येनेतिशरदेरीत्यादितिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः॥ किंचएत्रिरो-चोरेकारोच्चारणेनत्तउदेत्तानांटेरेसाभा◆वापादनपरटितआसनेप
दानामितिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः। परत्वादेत्वेपुनःप्रसंगविज्ञानेनआदिपुकृतेषुअनेनन्यायेनएत्त्ववारणसंभवादितिचेत्सत्यं॥
ह्रस्वोनपुंसकइतिसूत्रेप्रातिपदिकग्रहणस्यषष्ठ्यर्थत्वात्॥ निरूपितंचैतत्प्रधानाप्रधानन्याये॥ च्युङ्सूत्रस्थभाष्येत्वेक
देशस्यक्तिरितिस्पष्टमुद्योते॥ वस्तुतःप्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वंह्रस्वोततोह्रस्वेनकश्चिद्दोषइतिभाष्यंयुक्तमेवेतिनिरूपितं॥ रादेः
शितइतिसूत्रस्थभाष्यमप्येकदेशस्यक्तिः॥ निर्दिश्यमानपरिभाषयासादृस्यत्प्रमव्वक्केनेकृदिभावाप्राप्तेः॥ नचैकादेशोत
सास्तिपुंकैवेतिवाच्यं॥ ततोपिवार्णपरिभाषयाएकादेशात्पूर्वंनिर्दिश्यमानस्यकृच्छिभायेनसादृस्यकथमप्यप्राप्तेश्च॥
एयाटलआमनेपदेतिसूत्रभाष्यमप्येकदेशस्यक्तिः॥ अनेनैवएत्वाभावेसिद्धेत्तापनपर्यतानुधावनस्यव्यर्थत्वादितिस्पष्टं
शेरवरादौ॥ अतएवस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणाद्दाविसर्थेभूतेभियंप्राप्नोतिस्त्रात्तिध्यातिरूक्तोभाष्ये। अन्य

पिपर्त्तेर्हलि इति दीर्घप्रसक्तेः॥ न च वर्णाश्रयत्वेन वारणा परिभाषया पूर्वरूपस्य ईर् अभ्यासस्य उरदत्वमस्य नो अतिदेशस्यास्यैव द्विधा रंस्यति रिति
कल्प्यं अभ्यासविकाराणां सति संभवे युगपदेव प्रवृत्त्या संप्रसारणकाले एव आकारस्य ह्रस्वे सवर्णग्रहणेन पूर्वरूपादिविषयेवारणपरिभा
षापाः सिद्धत्वेन पूर्वरूपो न रमेव उरदत्वं प्रवृत्त्या ननु अनेन न्यायेन पुनर्हस्य प्रवृत्त्या अतिदेशस्यैकधा रमेव प्रसक्तेः ननु प्रसंगे विपन्निसादोष
करेशाविकृतन्यायेनाभ्यस्तत्वमादाय परादिवद्भावेनास्थितमादाय प्रवृत्तस्य सति निवृत्तिं प्राप्य स्थानिवत्त्वे तु न सेवो पजीव्यत्वनुसापत्ति दुर्वारा न
स्थानिवद्भावप्रवृत्तस्थानिवत्त्वं तु एतन्न्यायविरोधात् युक्तं इति चेन्न। एकदेशविकृतन्यायप्राप्तानि सत्ते नाप्रवृत्तेररोपात्। पंचमी समासं विषयेऽण
न्यायाप्रवृत्तेर्योगिके न्विन। ननु विकारकृतनलक्ष्यभेदानाश्रयणे कांउे त्यादौ युगवरभेण्य स्यादाविधाने नैव द्वन्द्वाभावे सिद्धे सत्यप्रधानस्ये
स्यर्थकस्याति परिकल्पनाया ऐव्य व्याप्तिः न चार्थभेदात्ल स्यभेदः स्य एवं चेदेन प्राज्ञस्त्रेउ पोने। न चाह्निगो चेतुगन्चीयने नादिशेषेपालुकस्तु
त्ता अन्चीस्य हलि ने स्पर्धकरणो विदानामपत्यं बहवो माणवकाः स्य न्वा तु क्ष्यापितु वप्रस्य पउरुनरंगो न्नप्रप यस्पु तु कंसंसाध्य पुनरलुक्
स्मान्न भवतीयशंक्स्य समर्थानां प्रथमस्यगोत्रप्रत्ययान्तस्यालुक्त्वे नन्वैन त्त समर्थानां मध्ये प्रथमगोत्रप्रत्ययान्त किंतु द्वितीयमर्थमुपसंक्रा
न्तरातिनस्तत्र भाष्यं व्याख्यावसरेऽपुनरलुगिति प्रतीकमुपादाय परस्येलक्षणास्वेति तु न अर्थभेदेन शब्दभेदादिद्युक्तं। अनएव न्वित्रायणा जाना
न्वेत्रे स्य प्रधुनच्छाप्ति सिध्दि रिति स्पष्टं प्रस्य पलो पसत्वे विवृणोदिति वाच्यं। निमित्तभ्रनार्थभेदेन लक्ष्यभेदेपि वस्तुनो ऽर्थो नरवा न्वकृत्वेन लक्ष्यभे
देऽमानाभावान् अनेवकाशीकृत्य तिन्नामोक्तं मीमांसामधीते काशिकृत्स्ना प्रास्रणीसु ऋमोक्ता र्थगत् स्त्रीत्वमादाय नेन पुनर्ङी प्रवारणपरस्य
तुपसर्जनादिति प्रस्तत्र भाष्यविरोधापत्तेः तुल्यतु न्यायात् न चापि अध्येत्र्यर्थे उपसंक्रान्तत्वेन लक्ष्यभेदापत्तेः॥ न चाध्येत्र्यावित्र क्षायां प्रस्याद
ने

ति॥अन्वर्थसंबोधनं हि तस्याः फलं। यदि गमकासत्वे एकत्वाद्यर्थाभावे पि तदुत्पत्तिः स्यात् तर्हि महासंज्ञाकरणमनर्थकं
स्यात्। अत एवार्थनियमादिप्रकारत्रयमपि तत्रैव न सर्वत्र व्यवच्छेद्याभावादिति भावः॥ तुः स्पष्टार्थः॥ पाठक्रमादर्थ
क्रम इति न्यायेनात्र ग्रंथयोजना बोध्या॥ अत एव गमकं विनात तदनुसृतैरेव॥ ओत्सर्गिकमिति॥ इदमुपलक्षणं। सर्वसरूपः
सर्वैकवचनानां च तेषामनुकरीसादुर्वारत्वात्॥ तथा च तदवयवेषु तस्यां सत्यामक्षयातत्र्भावस्यैव समेतस्य नात एव ए
34 तत्सूत्रशेषे भाष्ये कांडे इत्यादे पूर्वांतवत्त्वेन तत्वात् तस्य स्येवाप्राप्तिं मनसि निधाय ह्रस्वो नपुंसके इत्यस्येति तद्वारणमा
श्रयासः संगच्छते। तस्य तद्भिन्नापि तत्प्रवृत्तिनापकत्वं तु न युक्तं फलाभावादिति भावः॥ मानांतरमाह॥ अत एवेति॥
तदवयवानामप्यावर्त्यादेवेत्यर्थः॥ एवं च पूर्वभाष्यमेकदेश्युक्तिः॥ अत एव तत्र वर्णानां चेति पाठं निष्क्रियस्य चत्राहे
नानर्थकपदसमूहो दशदाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते इति कैयटोक्तिः संगच्छते। एवं च चेनपूर्वदोषे ऽरुचिबोधितेति
न तद्विरोधोपीति भावः॥ आदिना षडपूपाः कुंडमजाजिनं पललपिंड अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैतस्य पिता प्रतिशीन
इति ग्राह्यं॥ निरर्थक इति। पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यत्वाद्वाक्यत्वेनात्र तस्यैवाभावादिति भावः॥ हियतः तत्संज्ञातः
इतीरस्य उच्यते तदेति दोषः। एवेनान्यथाव्यर्थनिरासः॥ न चैवं मुख्यपदं व्यर्थं वर्णेष्वपि तत्र ससंधिः कृत्स्वरापत्याते
षामपि तत्त्वसंभवात्॥ न चैवमपि सति विशिष्टस्य [illegible] समुदायस्वरस्यैवं भवणमिति न दोष इति वाच्यं॥ अलक्ष्यतया
संज्ञातिप्रसंगमात्रनिरासकलं कतयात भाव [illegible] त्वसंभव इत्यानायात्॥ तदाह मुख्यमिति॥ इदमपि यथा श्रुतसूत्र
रीत्या सिद्धांते तु तत्सामर्थ्यात्सूत्रद्वयेप्रज्ञास्त्वा [illegible] लाभद्वारा प्रसयस्य पंचनावे संज्ञा स्यच निवृत्तिरेवासाधारणं
फलं। यद्वा मुख्ये अग्रे प्रवं मुख्यं प्राथमिकं साध [illegible] मितियावत्॥ पार्यंतिकं पारमार्थिकं तु मदुक्तमेवेति न विरोध इ